

Azərbaycan Tarixi Fənni Üzrə
Kollokvium Suallarının Cavabları

1. Azərbaycan tarixi üzrə mənbələr və tarixşünaslıq

Azərbaycan tarixi müxtəlif mənbələr, yəni qaynaqlar əsasında öyrənilir ki, bunlar da arxeoloji və yazılı abidələrdir. Yazıyaqədərki tarix birmənalı olaraq arxeoloji abidələrin tədqiqi sayəsində öyrənilir. Yazı yarandıqdan sonrakı tarix isə arxeoloji tədqiqatlarla üst-üstə düşürsə, bu daha mükəmməl, dəqiq tarix olur.

Arxeoloji qazıntılar mədəni təbəqələrdən, qəbir abidələrindən, qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş müxtəlif əmək alətlərindən, silahlardan, məişət əşyalarından, tikintilərin memarlıq xüsusiyyətlərini öyrənməkdən və s. ibarətdir.

Yazılı abidələr əsasən sinifli cəmiyyətdə meydana çıxmışdır. Lakin sinifli cəmiyyət formalaşana qədər də müxtəlif şəkli yazılar – piktografik (piktos “şəkil”, qrafo “yazı” deməkdir) yazılar olmuşdur. Sonralar İkiçayarasında (Mesopotamiya) mixi yazı növü meydana çıxmışdır.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrü Mesopotamiya ərazisində e.ə.III-I minilliklərdə bir birini əvəz edən qədim Şumer, Akkad, Assuriya və Van gölü ətrafında mövcud olmuş Urartu mixi yazıları vasitəsilə öyrənilir. Söz yox ki, o dövrdə Azərbaycan ərazisində də müxtəlif yazı növləri olmuşdur. Çünki, mənbələrdə o yazıları oxuyan və onlara cavab yazan “mirzələrdən” söhbət açılır. Bu yazılarda ərazimizdə mövcud olmuş Aratta, Kutium, Lullubum və Manna dövləti haqqında məlumatlar vardır.

E.ə.V-eramızın III əsrlərinə aid Antik mənbələrdə ölkəmizə aid məlumatlar saxlanmaqdadır. Qədim yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində, Yunan, Roma tarixçi və coğrafiyaşünaslarından Strabon, Ptolomey, Plini, Arrian və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan haqqında yazılı məlumatlara rast gəlinir.

Eramızın IV-X əsrlərinə aid Bizans qaynaqlarında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Alban tarixçisi Musa Kalankətlinin “Alban tarixi” əsəri bu baxımdan

daha diqqətləyiqdir. Bu bizim yerli yazılı abidələrimizdir.

VII əsrdən sonra tariximiz ərəb mənbələrində işıqlandırılmışdır. Təbəri, Müqəddəsi, İbn Xordadbeh, İbn Havqəl və başqalarının əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar vardır.

Pəhləvi dilində daş, qala divarı üzərində həkk olunan epigrafiq yazılarda Azərbaycanın ölkə adları əksini tapmışdır. XI-XVIII əsrlərə aid orta əsr yazılı mənbələri ərəb, fars, türk dillərində yazılmışdır. Azərbaycanda səlcuqların hakimiyyəti dövrü Sədr-əd-din Hüseynin əsərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda monqol hakimiyyəti dövrü haqqında Rəşid-əd-din, Həmdullah Qəzvini və İbn əl-əsirin əsərlərində geniş məlumatlar verilmişdir. Orta əsr tarixçiləri – Məhəmməd Naxçıvani, Həsənbəy Rumlu, İsgəndər Münşi, Məhəmməd Tahir Vahid, Xondəmir, Övliya Çələbi və b. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin, Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair ətraflı məlumatlar vermişlər. Eyni zamanda orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş Avropa səyyahları Adam Oleari, Yan Şarden, Tavernye, Kempfer və b. Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı barədə məlumatlar vermişlər.

XIX əsrdə yaşamış tarixçilər Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Yusif, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Camal Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir, Kərimağa Fateh və Hacı Seyid Əbdul Həmid xanlıqlar dövrü haqqında maraqlı əsərlər yazmışlar. A. Bakıxanov isə “Gülüstani-İrəm” əsərində qədim zamanlardan 1813-cü ilə kimi baş vermiş tarixi hadisələri şərh etmişdir.

Kapitalizm dövründə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün o dövrdə nəşr olunmuş qəzet və jurnal materiallarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan tarixi elmi baxımdan XIX əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan tarixinə dair Sovetlər birliyi zamanında xeyli sayda əsərlər yazılmışdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tariximizə maraq bir qədər də artmış, tariximiz qərəzli öyrənmələrdən xilas olmuş, keçmişimizə dair obyektiv, sanballı əsərlər yazılmışdır. Buraya çoxsaylı monoqrafik əsərləri, o cümlədən yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi” ni də əlavə etmək lazımdır.

2. Azərbaycan ərazisində ibtidai-icma cəmiyyətinin mərhələləri.

Onların dövrləşməsi.

Bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsi ibtidai icma quruluşu adlanır. İbtidai cəmiyyət başqa dövrlərə nisbətən uzun müddət davam etmişdir. İbtidai icma quruluşu ilk insanların yaranması ilə başlamış və uzun inkişaf yolu keçmişdir. İbtidai-icma quruluşunun inkişafı və dağılması hər bir ölkənin təbii-coğrafi şəraiti, təbii ehtiyatları və başqa amillərlə bağlı olmuşdur.

İbtidai-icma quruluşu şərti olaraq üç dövrə ayrılır: daş dövrü, tunc dövrü, dəmir dövrü. Əlverişli təbii-coğrafi mühit olan yerlərdə (şirin su qaynaqlarının, bitki və heyvanlar aləmi zəngin olan, təbii mağaraların və sığıncaqların olduğu yerlər) qədim insanlar məskən salaraq həyat sürmüşlər. Azərbaycan belə ərazilərdən biri olmuşdur.

Azərbaycanda ilk insanlar 1,5 milyon il bundan əvvəl yaşamışlar. Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisində - Qarabağ (Azıx, Tağlar, Zar, Naxçıvan (Qazma), Qazax (Daşsalahlı, Damcılı), Lerikdə (Buzeyir) qədim insanların yaşadığı məskənləri öyrənmişlər.

Daş dövrü bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. Qədim daş dövrü – paleolit(e.ə. 1,5 mln. ildən e.ə. 12-ci minilliyə qədər), orta daş dövrü – mezolit(e.ə. XII-VIII minilliklər), yeni daş dövrü – neolit (e.ə. VII-VI minilliklər), mis daş dövrü – eneolit (e.ə. VI-IV minilliklər) adlanır. İbtidai icma quruluşunun ilkin pilləsi olan Paleolit dövrü üç mərhələyə bölünür: Alt Paleolit, Orta Paleolit və Üst Paleolit.

Alt Paleolit ilk insan tipinin yaranmasından başlayaraq e.ə. 100-cü minilliyə qədər davam etmişdir. Azərbaycan ərazisində alt paleolit mərhələsi Qarabağda Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarası əsasında öyrənilmişdir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, qədim insanlar Azıx mağarasına 1-1,2 milyon il əvvəl

köçmüşlər. Bu qədim insanların yaratdığı mədəniyyət «Quruçay» mədəniyyəti adlanır. Mağaranın ən qədim dövrə aid təbəqələrində ibtidai insanların işlətdikləri kobud daş alətlər tapılmışdır. Azıx mağarasında aşkar olunmuş ən qədim ocaq qalığının 700 min ilə yaxın yaşı var. Azıx mağarasında 1968-ci ildə 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır. Alt paleolit dövrünün insan tipləri: Avstralopitek, Pitekanthrop, Sinantropolar. Yaxud Homo Habilis (bacaran insan), Homo Erectus (düz gəzən insan).

Orta Paleolit təxminən e.ə. 100-cü minillikdən başlanmış, e.ə. 40-cı minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr Mustye mədəniyyəti də adlanır. Bu dövrdə insanların fiziki və zehni inkişafı səviyyəsi artmış, əmək alətləri və əmək vərdisləri təkmilləşdirilmişdi. Orta Paleolit dövründə yeni insan tipi (Neandertal) yaranmışdır. Orta Paleolit dövründə qədim insanların ətraf mühitə münasibətində, dini görüşlərində dəyişikliklər yaranmışdır. Axirət dünyasına inam ilk dəfə bu dövrdə yaranmışdı. Ovsun, heyvanlara (totemlərə), təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvür formaları meydana gəlmişdir.

Üst paleolit təxminən e.ə. 40-cı minillikdən başlanmış, e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində, habelə ictimai həyatda çoxsaylı dəyişikliklər baş vermişdir. İnsanların istifadə etdikləri uclu qaşovlar, biz, dairəvi, yarım dairəvi və uzun qaşovlar, gəzli (yəni kənara dişəli) və üçbucaq əmək alətləri geniş yayılmışdır. Üst Paleolit dövründə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin, yəni ağıllı insanın («Homo Sapiens, Sapiens») yaranması başa çatır. İnsan fiziki və əqli inkişafın yüksək mərhələsinə qədəm qoyur. Təfəkkür və nitq inkişaf tapır. Bu dövrdə ibtidai sürü icması aradan çıxır. Onun yerinə qan qohumluğu ilə bir-birinə yaxın olan insanlar qrupu Qəbilə icması formalaşır. Üst paleolit dövründə həmçinin irqlər formalaşmışdır: Neqroidlər, Monqoloidlər, Avropoidlər.

3.Ən qədim Daş dövrünün (paleolit) xarakterik əlamətləri.

Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun təşəkkülü daş dövrünün (paleolit) ən qədim mərhələlərindən başlamış və üst paleolitə (son paleolit) keçid dövründə başa çatmışdır.

Azərbaycan yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir. Hələ 12 mln. il əvvəl Azərbaycan ərazisində meymunabənzər insanlar yaşamışlar. 1939-cü ildə Qərbi Azərbaycanla Şərqi Gürcüstanın sərhəddində, Udabno adlanan yerdə meymunabənzər insanın qalıqlarının tapılması buna sübutdur. Azərbaycanda qədim daş dövrü Azıx, Tağlar, Zar, Qazma, Daşsalahlı, Aveydağ mağara düşərgələri və Qədir dərə, Çaxmaqlı, Kəkilli kimi açıq düşərgələrin arxeoloji materialları əsasında öyrənilmişdir. Azərbaycanda ən qədim insan mədəniyyəti olan Quruçay mədəniyyəti üç mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ paleolitə ilk təşəkkülü (Aşelə qədərki dövrü) əhatə edir. İkinci mərhələ erkən və orta aşel dövrünü, üçüncü mərhələ isə son aşel və müstye dövrünü əhatə edir. Bu mədəniyyətin 1,5 mln. ildən artıq yaşı var. Quruçay mədəniyyətinin ilkin dövrü Afrikada öyrənilmiş Olduvay paleolit mədəniyyəti ilə eyni tarixə malikdir. Aşelə qədərki dövrün əmək alətləri adi çay daşlarından çox kobud hazırlanmışdır. Bu mərhələnin insanları təbii daşlardan qəlpələr qoparmağı və onlardan kəsmək, doğramaq aləti kimi istifadə etməyi bacarırdı. Bu dövrdə ovçuluq bəsit idi. İbtidai ovçuluqla yanaşı giləmeyvə yığmaq vərdişi də təşəkkül tapmağa başlamışdı.

Quruçay mədəniyyətinin 2-ci inkişaf mərhələsi 700-150 min il arasındakı dövrü əhatə edir. Bu dövrdə əmək alətləri xeyli təkmilləşmişdi. Erkən daş dövründə insanlar süni yolla od əldə etmişlər. ən qədim ocaq qalığının 700 minə yaxın yaşı var. Azıx mağarasında təxminən 400 min il əvvəl yaşamış Azıxantrop insan tipi Pitekanthropdan sonrakı və Neandertaldan əvvəlki dövrə aiddir. Azıx

mağarasının Aşel təbəqəsində qədim tikinti qalığı tapılmışdır. Ocaqdan istifadə və yaşayış binasının tikintisi bəşər tarixinin ən qədim nailiyyəti sırasına daxildir. Aşel dövründə insanlar tədricən ətraf aləmi dərk edir, ibtidai dini təsəvvürlər yaradır və sadə incəsənətlə məşğul olurdular.

Quruçay mədəniyyətinin üçüncü mərhələsinin tarixi 150-120 min il arasındadır. Bu dövr insanları ətraf aləmə yaxşı bələd olmuş, təbii sərvətlərdən xammal kimi istifadə etmişlər. Əmək alətlərinin hazırlanmasında dəvəgözü daşından geniş istifadə edilirdi. Bu dövrdə insanlar Azərbaycan ərazisində daha geniş yayılmış, Kiçik Qafqazın cənub yamacında, Qarabağdan Ceyrançölə qədər məskən salmışdılar. Bu dövrdə həmçinin ilk bəsit dəfn mərasimi meydana gəlmişdi. Orta paleolit dövründə totem, ovsun, heyvanlara sitayiş kimi dini təsəvvür formaları da təşəkkül tapmışdı.

Paleolit son mərhələsi təxminən 40-30 min il əvvəl başlamış və e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində yaşayış üçün əlverişli dəyişikliklər baş vermişdir.

Son paleolit dövrünün əmək alətləri içərisində uclu qaşovlar, biz, kəsici, dairəvi, yarım dairəvi və uzun qaşovlar, gəzli və üçbucaq alətlər, prizmatik nukleuslar, habelə istehsal tullantıları əsas yer tuturdu.

Üst paleolit dövründə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin formalaşması başa çatmış və ibtidai icma quruluşunun ilkin pilləsi yaranmışdır. Bu dövrdə əqli və fiziki cəhətdən daha da inkişaf etmiş insan kollektivi birgə fəaliyyət göstərə biləcək daimi qruplarda birləşmiş, ibtidai sürü icması nəsl qəbilə quruluşu ilə əvəz olunmuşdu. Nəsl qəbilə quruluşunun əsasını qan qohumluğuna malik insanların qəbilə birliyi təşkil edirdi. Nəsl qəbilə quruluşu dövründə insanlar ana xətti üzrə qohumluq əlaqələri əsasında birləşmişdi.

4.Orta Daş dövrü (mezolit).

Mezolit - Orta Daş dövrü Azərbaycan ərazisində e.ə. 12-ci minillikdən e.ə. 8-ci minilliyə qədər bir dövrü əhatə edir. Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti olmuşdur. Qəbilələr halında birləşmiş insanların həyatında, dünyagörüşündə, ətraf aləmə münasibətlərində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni əmək alətləri yaratmış insanlar əsasən ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşlar.

Mezolit dövründə ox və kaman ixtira edilmişdir. Bu silahın köməyi ilə insanlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bilirdilər. Onlar qida ehtiyatını artırmağa nail olmuş və tədricən heyvanları əhilləşdirməyə başlamışlar. İlk vaxtlar heyvanların balalarını qida ehtiyatı kimi saxlayırdılar. Beləliklə, ibtidai heyvandarlığın əsası qoyulurdu. Lakin heyvanların əhilləşdirilməsi çox uzun dövr ərzində mümkün olmuşdur.

Mezolit dövründə ilkin əkinçilik vərdişləri də yaranır. Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatını qismən ödədiyinə görə, toplanmış yabanı bitki toxumlarının da bir hissəsini ehtiyat üçün saxlayırdılar. Bu isə ibtidai əkinçiliyin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Toxumun yerə tökülərək yenidən cücərdiyini müşahidə edən insanlar onu təkrar edərək yenidən məhsul əldə edirdilər.

Beləliklə, Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdu. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər gec – Yeni Daş dövründə başa çatmışdır.

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri («Öküzlər», «Ana Zağa», «Firuz» və s.) əsasında öyrənilmişdir. Burada insanlar təxminən e.ə. 12-ci minillikdən yaşamışlar. Qobustanda insanlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla, zaman keçdikcə isə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul

olmuşlar. Qədim qobustanlılar mikrolit (kiçik ölçülü) lövhələrdən iti uclu, gözli, bıçaqvari, qaşov tipli kəsici alətlər hazırlamışlar. Alətlərin çoxu həndəsi formalıdır (üçbucaqlı, dördbucaqlı və s.). Sümükdən biz, ox ucu, balıq torunun toxunulmasında istifadə olunan digər alətlər hazırlamışlar.

Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdir. Qobustan qayaları üzərində həkk olunmuş qayaüstü rəsmlər ibtidai insanların dini görüşlərini, ətraf aləmə münasibətlərini əks etdirməklə o dövrün bitki və heyvanat aləmi haqqında məlumat verir. Bu rəsmlər əsasında mezolit dövrü insanların ovsun-totem (heyvanlara inam) inanclarını, dini ayinləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Mezolit dövründə insanlar axirət dünyasına inanmış, dəfn zamanı ölümlərin yanına əmək alətləri, bəzək əşyaları qoymuşlar. Qobustanda «Firuz» düşərgəsindəki qəbirlərindən belə əşyalar tapılmışdır. Damcılı mağara düşərgəsinin mezolit dövrü təbəqəsində çaxmaqdaşından hazırlanmış kiçik ölçülü ox ucları, müxtəlif tipli mikrolitlər, səthi cilalanmış dişli lövhələr və s. aşkar olunmuşdur.

5. Yeni Daş dövrünün (Neolit) cəmiyyətin inkişafında yeri və rolu.

İstehsal təsərrüfatının yaranması.

Neolit dövrü Azərbaycanda e.ə. VII minilliyin əvvəllərindən başlamış və VI minilliyə qədər davam etmişdir. Neoliti başqa dövrlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət bu dövrdə əkinçilik və maldarlığın əsaslı surətdə təşəkkülü və inkişafı ilə bağlıdır. Bu dövrdə insanlar daha hər şeyi təbiətdən hazır şəkildə almır, özləri yenisini istehsal edirdilər. Yeni insanlar təbiətdən asılılıqdan azad olmuş, özlərinə lazım olan məhsulların istehsalına başlamışlar. İnsanların məşğuliyyət sahələri içərisində maldarlıq və əkinçilik əsas yer tuturdu. Azərbaycan ərazisində bu iki təsərrüfat sahəsinin inkişafı üçün hər cür şərait var idi.

Neolit dövründə insanlar saxsı qablar hazırlamış, daş alətləri cilalamağı və dəşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar. Bəşər tarixindəki bu yeniliklər Neolit inqilabı adlandırılmışdır.

Neolit dövründən başlayaraq əhali oturaq həyata keçmiş, əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluqla, balıqçılıqla da məşğul olmuşlar. Əmək alətləri, əsasən, çaxmaqdaşından və obsidiandan (vulkanik şüşə – dəvəgözü) hazırlanırdı. Əkinçilik yeni əkin və biçin alətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Daş toxalar, oraq diş hazırlanırdı. Daş baltalar, çəkiclər də bu dövrdə yaranmışdır.

Naxçıvanda, Gəncə ətrafında, Təbriz yaxınlığında, Qobustanda, Qazax bölgəsində Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, oraq dişləri, çəkic, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır. Gəncə yaxınlığındakı neolit düşərgəsinin əmək alətləri müxtəlifliyi ilə seçilir. Bunlar çaxmaqdaşından düzəldilmiş bıçaqvari lövhələrdən, qaşovlardan, dəvəgözündən hazırlanmış əmək alətlərindən ibarətdir. Bu alətlərdən əkin, biçin, doğrama, kəsmə işlərində istifadə edilmişdir. Toxuculuq və saxsı qablar istehsalı insanların həyatında mühüm yenilik

idi. Saxsı qablar istehsalı ərzaq ehtiyatının saxlanması asanlaşdırmış, məişətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliyə şərait yaratmışdır. Onların yaradıcıları qadınlar olmuşdu. Neolitdə insanlar qəbilə icması şəraitində yaşamış, «ana xaqanlığı» hökm sürmüşdür.

E.ə. VI minillikdən Azərbaycan ərazisində eneolit (mis-daş dövrü) başlamışdır. Bu dövr e.ə. IV minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr daş dövrünün başqa mərhələlərindən fərqlənir. Çünki qədim insanlar bu dövrdə daş məmulatı ilə yanaşı metaldan da istifadə etmişlər. İlk vaxtlar misdən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlayırdılar. Zaman keçdikcə əmək vərdişləri artır, təkmilləşir və qədim insanlar mis külçələrini əvvəlcə ocaqda qızdırmaq, sonra isə əritməklə ibtidai metalışləmənin sirlərinə bələd olurdular.

Azərbaycan ərazisində eneolit dövrü əkinçi-maldar tayfaları kiçik kəndlərdə, qəbilə icmaları halında yaşamışlar. Yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Yaşayış binaları və təsərrüfat tikintiləri çiy kərpic və möhrədən dairəvi planda inşa olunmuşdur.

Eneolitin son mərhələsində (e.ə. IV minilliyin birinci yarısı) metalışləmənin inkişafının yeni dövrü başlayır. Tunc dövrünə keçidin əsası qoyulur.

6.Azərbaycan Tunc və ilk Dəmir dövründə

Eramızdan əvvəl IV minilliyin ortalarından başlayaraq Eneolit dövrü Tunc dövrü ilə əvəz olunur. Azərbaycan ərazisində bu dövr e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Ərazidə mis yataqları olması Azərbaycanda metalışləmə və metallurgiyanın inkişafına şərait yaratmışdı. Təmiz misdən hazırlanan alətlər kövrək olduğu üçün davamsız idi və tez xarab olurdu. Ona görə də qədim sənətkarlar misin tərkibinə müxtəlif aşqarlar-məsələn, mərgümüş, sürmə, nikel, daha sonralar qalay qataraq daha möhkəm metal-tunc əldə etmişlər. Əmək alətlərinin, silahların, məişət və bəzək əşyalarının çoxu tuncdan hazırlandığından bu dövr Tunc dövrü adlanır.

Cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermiş, ağır zəhmət tələb edən kişi əməyi (xış əkinçiliyi, maldarlıqla, metalışləmə ilə məşğul olmaq) irəli keçmiş, anaxaqanlıq ataxaqanlıq (patriarxat) ilə əvəz olunmuşdur. Təsərrüfatın yeni sahələri meydana gəlmiş, əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yaranmışdır. Tunc dövründə Azərbaycanda böyük mədəni-etnik birliklər – böyük tayfalar və tayfa birləşmələri meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda tunc dövrü bir neçə mərhələyə-erkən, orta və son tunc dövrü mərhələlərinə bölünür.

Erkən Tunc dövrü e.ə. IY minilliyin ikinci yarısından III minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Bu dövr üçün Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti səciyəvidir. Çünki həmin mərhələyə aid olan abidələr ilk dəfə Kür-Araz ovalığında öyrənilmişdir. Tunc dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq əkinçilik və maldarlıq, habelə sənətkarlıq sahələrində xeyli inkişaf olmuşdur. Toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz edilmişdir. Bu dövrdə ilk ictimai əmək bölgüsü baş vermiş, əkinçilik maldarlıqdan ayrılmışdır.

E.ə. III minilliyin axırı və II minilliyin əvvəllərində Orta Tunc dövrü başlamışdır. Bu mərhələ e.ə. II minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Orta Tunc dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi artmış, tayfalar arasında əlaqələr genişlənmiş, iri yaşayış məskənləri yaranmışdı. Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzləri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri olmuşdur. Sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi nəticəsində ibtidai icma quruluşu dövründəki ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermişdi, yəni sənətkarlıq başqa istehsal sahələrindən ayrılmışdır.

Tunc dövrünün sonu-Erkən dəmir dövründə Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başlayır. Bu dövr e.ə. XI V-XII əsrləri əhatə edir. Son tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yaranmış mühüm yeniliklər Erkən Dəmir dövründə daha güclü şəkildə inkişaf etmişdir. Erkən (İlk) Dəmir dövrü e.ə. XI-VIII əsrləri əhatə edir.

Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün yaşayış məskənləri, qəbir abidələri (kurqanlar, daş qutular, torpaq qəbirlər) və müdafiə tikililəri, siklopik qalalar tədqiq edilmişdir. Bu abidələrdən məişət əşyaları, əmək alətləri, silahlar və bəzək nümunələri tapılmışdır. Əhali şəhər və kəndlərdə yaşamışdır. Təsərrüfatda yarımköçəri yaylaq maldarlığı üstün yer tutmuşdur. Maldarlığın inkişafında atçılığın böyük rolu olmuşdur. Metal alətlərin tətbiqi, suvarma kanallarının çəkilməsi əkinçiliyin inkişafına, məhsuldarlığın artmasına təkan vermişdi. Torpaq qoşqu heyvanlarının (öküz, at) köməyi ilə şumlanmış, əkin sahələri xeyli genişlənmişdi. Son Tunc və İlk Dəmir dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından istifadə olunurdu. E.ə. II minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində dəmirdən müxtəlif əşyalar hazırlanmışdır. E.ə. VII əsrdən başlayaraq dəmirdən istifadə geniş xarakter almışdır.

Ön Asiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə quru və su yolları vasitəsilə ticarət

əlaqələri aparılırdı. Su yolları ilə ticarət əlaqələri çay (Kür-Araz) və dəniz (Xəzər) vasitəsilə yaradılırdı. Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş müxtəlif tipli gəmi təsvirləri bunu əyani sübut edir.

7. Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və ilk sinifli cəmiyyətlər.

E. ə. III minillikdə Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlət qurumları yaranmağa başladı. Qədim tayfa ittifaqları və dövlət qurumları haqqında ilk məlumatlar Şumer - Akkad mixi yazılarında əks olunmuşdur. Bu məlumatlara əsasən Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar İkiçayarasında mövcud olmuş şəhər dövlətləri ilə iqtisadi və erkən siyasi münasibətlər saxlamışlar.

İlk dövlət qurumu e.ə. III minilliyin I yarısında Urmiya gölünün cənub və cənub – şərq hissəsini əhatə edən Arrata olmuşdur. Şumer qaynaqlarında “saf ənənələr ölkəsi” adlandırılan Arrata e. ə. XXVIII – XXVII əsrlərdə mövcud olmuş Uruk şəhər dövləti ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə girmişdir. Arrata hökmarı En - Sukuşşiranın Uruk dövlətinin başçısı En – Merkar arasında baş vermiş siyasi rəqabət və qismən də dostluq münasibətləri Şumer – Arrata əlaqələri haqqında geniş məlumatlar verir. E. ə. XXVII əsrdə Arattada hökmdara məxsus vahid hakimiyyət və dövlət idarələri mövcud olmuşdur. Dini görüşləri çoxallahlıq olan Arattada bərəkət və məhəbbət allahı olan İnnanaya ibadət geniş yayılmışdı.

Arattanın siyasi səhnədən çıxmasından sonra Azərbaycanda yaranmış ikinci dövlət qurumu Lullubi olmuşdur. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda yaranmış Lullubi dövlət qurumu e.ə. XXIV – XXII əsrlərdə İkiçayarasında hakimiyyəti ələ keçirmiş Akkad dövləti ilə mübarizə apararaq öz mövcudluğunu təsdiq etməyə çalışmışdır. Lullubi hökmdarı Satuni (e.ə. 2230 – 2200) və İmmaşqun (e.ə. 2200-2170) mərkəzi Lullubi dövlətini möhkəmləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşlar. Lullubi hökmdarı Annubaninin (e.ə. 2170-2150) dövründə artıq lulubilərin ölkəsi cənubda Diyala çayına, şimalda Urmiya gölünə qədər uzanırdı.

E. ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub qərb torpaqlarında yaranmış kuti tayfalarının dövləti formalaşmağa başladı. Kutilər Akkad dövlətinin işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxaraq hətta İkiçayarası ərazisinə müdaxilə edirdilər. Kuti hökmdarları İmta (e.ə.2204-2197), İnqəşauş (e.ə. 2198-2192), Sarlaq (e.ə.2191- 2185), Yarlaqaş (e.ə.2184-2178) akkadlarla mübarizədə məğlub olsalarda, onların sələfi Elulumeş (e.ə.2177-2171) bu vəzifənin öhdəsindən gəlmiş və e.ə. 2175–ci ildə Kutilər İkiçayarasına sahib olmuşlar. Lakin sonradan zəifləyən kuti etnik birliyi e.ə. 2104–cü ildə hökmdar Tirikanın dövründə onların İkiçayarasındakı hakimiyyəti ləğv edilmişdir. Kutilərin hakimiyyətinə asanlıqla son qoyulması onunla bağlı idi ki, onlar İkiçayarasında böyük hərbi qüvvə saxlamırdılar. İkiçayarasında kutilərin ağalığına son qoyulduqdan sonra kuti dövləti də süquta uğrayır, xırda hakimiyyətlər yaranır.

8. Manna dövləti. Yaranması, dövlət quruluşu və təsərrüfat həyatı

Azərbaycan dünyada qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir ölkə kimi tanınır. E.ə. III minillikdə erkən dövlət yaratmaqla tarixin səhnəsinə çıxan Azərbaycan türkləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda Manna adlı yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur mixi kitabəsində “Munna” kimi çəkilmişdir. Urartu yazılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mannalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları – “ölkələri” öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi həddləri xeyli genişlənmişdi. Urmiya gölü hövzəsində yerləşən bu vilayətlərin (Zamua, Mazamua Gilzan, Gizil- bunda, Meişta - Mesi və s.) vahid dövlət şəklində birləşməsi e.ə. IX- VIII əsrlərin həddində baş vermişdir. Manna hökmdarı qeyri – məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici siyasəti müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malik olan Manna hökmdarının idarəetmə sistemində məşvərətçi orqan olan ağsaqqallar şurası da daxil idi. Hökmdardan asılı şəkildə fəaliyyət göstərən əyanlar və dövlət məmurları ölkənin idarəçilik sistemində mühüm rol oynayırdılar. Bütövlükdə Mannada canişinlik sistemi yaradılmışdı.

Mannanın yüksəlişi isə İrənzunun (e.ə. 740 -719) hakimiyyətə gəldiyi dövrə təsadüf edir. İrənzü müstəqil hakimləri mərkəzi hakimiyyətə təbə etdi və canişinlik sistemi yaratdı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi və dövlətin Şimal həddləri Araz çayına çatmışdı. Nəticədə Manna qədim Şərqi dörd qüdrətli dövlətindən biri olmuşdu. İrənzü mərkəzləşmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə təbə edə bilmişdi. Təxmini məlumatlara əsasən, Manna dövləti şimalda Araz

çayı,cənub və cənub şərqdə Kassi ölkəsi, qərbdə Urartunun cənubuna qədər uzanırdı. Manna dövlətinin paytaxtı İzirtu şəhəri idi. E.ə. VIII –VII əsrlərdə Mannada hakimiyyət irsən ötürülürdü. Iranzudan sonar taxta onun böyük oğlu Aza (e.ə. 718-716), sonar digər oğlu Ullusunu (e.ə. 716-680) oturmuşdu. Ahşerini oğlu Ualli əvəz etmişdi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi. Vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Mannanın sərhədboyu və ucqar vilayətlərinin hakimləri bəzən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmir, separatçılıq hərəkatlarına yol verirdilər.

E.ə. VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı Ahşerinin (e.ə. 675-650) tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaşa səbəb oldu. E.ə. 660-659-cu illərdə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaşda Ahşeri məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonar Mannada daxili çəkişmələr başlamış və Ahşeri e.ə. 650-ci ildə üsyan nəticəsində öldürülmüşdü. Hakimiyyətə oğlu Ualli (e.ə. 650-630) gəlmişdir. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistanla ölüm-dirim savaşına çıxanda Manna müttəfiqlik borcuna sadıq qalıb, ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e.ə. 593-cü ildə Bibliyada çəkilmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olunmuş və Manna dövləti süquta uğramışdı.

Mannanın təsərrüfat həyatı.

Əlverişli təbii –coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, süni suvarma əkinçiliyi yayılmışdı. Mannada arpa, buğda və darı əkilirdi. əkinçilikdə dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl (buğda və arpa) un ehtiyatı, yağ və çaxır anbarları haqqında çox dolğun məlumatlar verilmişdir.

Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarda Manna torpaqlarında iri və xırdabuynuzlu mal

saxlanması və at ilxıları bəslənməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Manna əhalisi oturaq olduğundan burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Mannada atçılığın inkişafı atdan daha çox hərbi işdə və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Həsənlidə tapılmış qablar üzərindəki təsvirlərə görə Mannada bir və ya iki at qoşulmuş döyüş arabaları var idi.

Manna çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Mis, dəmir, qızıl və qurğuşun yataqlarının olması Mannada dağ-mədən işinin və sənətkarlıq sahələrinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Burada mis qab-qacaqlar, zərgərlik məmulatları hazırlanırdı. Manna sənətkarları yüksək keyfiyyətli saxsı qablar istehsal edirdilər. Mannada ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə (dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik və silah istehsalı) emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həsənlidə, Ziviyə və Marlıqtəpədə tapılan qızıl və gümüş qablar, zərgərlik məmulatları (qızıl kəmərlər, sırğalar, boyunbağlar, bilərziklər və s.) bədii metal işləmənin çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Mannada memarlıq, daşyonma və bənnalıq sənətləri də yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuq və boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Mannada büt-pərəstlik və çoxallahlılıq yayılmışdı. Şəhərlərdə allahların heykəlləri saxlanan məbədlər fəaliyyət göstərirdi. Həsənlidə tapılan qızıl camın üzərində manna sənətkarlarının ibadət və qurbanvermə mərasimi təsvir edilmiş Mühəribə, Günəş və Ay allahları təsvir edilmişdi. Mannada Dirilik həyat ağacına sitayiş də geniş yayılmışdı.

9. Manna dövlətinin Assuriya və Urartu dövlətləri ilə münasibətləri

E. ə. IX əsrin ortalarında yaranmış Manna dövləti Assuriya və Urartu kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanedicı yürüşlərinə məruz qalmışdır. Assuriyanın Manna ərazisinə basqınları hələ mərkəzləşmiş dövlətin yaranmadığı dövrdə başlamışdı. E.ə. 880-ci ildə Assur hökmdarı II Aşşurnasirpal (e.ə. 883-859) Zamua ərazisinə hücum etmiş, hökmdar Ameka ölkənin müdafiəsini təşkil edə bilmir, assurlar Messi qalasından başqa demək olar ki, Zamuanı ələ keçirirlər.

Assur hökmdarı III Salmanasar (e.ə. 859-824) 856-cı ildə Mannanın Zamua vilayətinə hücum edir. Urmiya gölünün qərbində yerləşən Gilzan vilayəti də assurların hücumuna məruz qalır. III Salmansar e.ə. 835-ci ildə Mannanın cənubunda Messi vilayətinə də hücum edir. E.ə. 829-cu ildə Assuriya Manna hökmdarı Ualkinin (Udaki) hakimiyyəti altında olan torpaqlara soxulur, paytaxtı Zirtu (sonrakı İzirtu) şəhərini ələ keçirir.

Assur hökmdarı V Şamşi-Adad (e.ə. 823-811) Manna üzərinə hücum edərək Zamuanı, e.ə. 820-ci ildə isə Qızılbunda (Gizilbunda) ölkəsini işğal etdi. Assur hökmdarı III Adadnirari (e.ə. 810-783) öyünür ki, Günbatan (Xəzər) dənizinə kimi olan əraziləri işğal etmişdir.

E.ə. IX əsrin sonunda Manna dövləti Assuriyaya qarşı daha uğursuz müqavimət göstərüb, xərac verməklə asılı olmağa məcbur olub.

E.ə. IX əsrin 2-ci yarısında Assuriya və Urartu arasında Manna uğrunda çəkişmələr başlandı. Urartu hökmdarı İşpuini (e.ə. 825-812) və oğlu Menua (e.ə. 810-781) Manna üzərinə yürüş təşkil etdilər. e.ə. 812-ci ildə Mannanın Menişta vilayətini ələ keçirdilər. Menua e.ə. 809-cu ildə yenidən Manna ərazilərinə soxuldu.

E.ə. VIII əsrin I yarısında Assuriyanın siyasi böhran keçirilməsi ilə Urartu

Ön Asiyada fəallaşdı. Urartu hökmdarı Argişti (e.ə. 781-760) e.ə. 779-774-cü illərdə Mannaya bir neçə dəfə yürüş etmişdir.

Urartu hökmdarı II Sarduri (e.ə. 760-730) Mannaya qarşı yürüşləri davam etdirmişdi. O, e.ə. 750-ci ildə Manna üzərində qələbə çaldığını bildirir. E.ə. 747-ci ildə indiki Qaradağ ərazisinə soxularaq Puluadini tutur. E.ə. 745-ci ildə Mannanın cənub torpaqlarına soxulur, e.ə. 740-cı ildə Mannanın müəyyən hissəsini Urartu hakimiyyətinə tabe edir. Lakin bu uzun sürmədi.

E.ə. VIII əsrin ortalarından Ön Asiyada siyasi vəziyyət dəyişdi. Yenidən güclənən Assuriya III Tiqlatpalasarin (e.ə. 744-727) dövründə Mannanın Mazamua (Urmiya gölünün cənubu və cənub qərb hissəsi) vilayətini tutdu, Urartunu bu ərazidən sıxışdırdı.

İranzu (e.ə. 740-719) III Tiqlatpalasarla ittifaqa girərək Urartu tərəfindən işğal olunan əraziləri geri qaytardı. Iranzunun hakimiyyəti illərində Manna demək olar ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində bərqərar oldu.

Bu dövrdə Mannada Assur və Urartu meyilli qüvvələr mövcud idi. Urartu hökmdarı I Rusa (e.ə. 730-714) Urartu meyilli qüvvələrdən istifadə edərək İranzuya qarşı qiyam qaldırdı. Assur hökmdarı II Sarqonun köməkliyi ilə e.ə. 719 –cu ildə baş vermiş qiyam yatırıldı.

İranzudan sonra hakimiyyətə gəlmiş Aza (e.ə. 718-716) I Rusanın təhriki ilə Urartu meyilli qüvvələr tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Azadan sonra hakimiyyətə gələn Ullusunu (e.ə. 716-680) Assuriya ilə deyil Urartu ilə ittifaqa girdi. Assur hökmdarı II Sarqon e.ə. 716-cı ildə Mannaya hücum etdi, paytaxtı İzirtu şəhərini tutdu. Ullusunu Assuriya ilə ittifaqa razılaşmalı olur. Lakin I Rusa Mannaya qarşı təcavüzündən əl çəkmir. E.ə. 715-ci ildə II Sarqon I Rusa və Manna müxalifətlərinə qarşı yürüşə çıxır və onları məğlub edir.

E.ə. 714-cü ildə II Sarqon Mannaya böyük yürüş edir. O, bu yürüşdə Mannanı Urartu təsirindən qurtarmaq, Assuriyanın mövqeyini möhkəmləndirmək, Mannada mərkəzdənqaçma hallarına son qoymaq, xəracın vaxtlı-vaxtında Assuriya xəzinəsinə göndərilməsini təmin etmək məqsədini qarşıya qoymuşdu.

Manna e.ə. VII əsrin I rübündə Qafqazdan gəlmiş, iskit tayfaları ilə ittifaqa girdi. Manna hökmdarı Ahşerinin (e.ə. 675-650) tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaqlara səbəb oldu. E.ə. 660-659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaqla Ahşeri məğlub olur. Bu məğlubiyyətdən sonra Mannada daxili çəkişmələr başlanmış və Ahşeri e.ə. 650-ci ildə üsyan nəticəsində öldürüldü. Ahşerinin oğlu Ualli (e.ə. 650-630) Assuriya ilə ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdur. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistanla ölüm-dirim savaqlına çıxanda Manna müttəfiqlik borcuna sadıq qalmışdı.

10.Midiya dövlətinin yaranması.

Kiaksarın Midiya dövlətini gücləndirməsi

Midiya Mannadan cənub-şərqdə, İranın mərkəzində yerləşirdi. Midiya dövlətinin paytaxtı Ekbatana (indiki Həmədan) şəhəri idi. Mannanın Qizilbunda vilayəti hər iki ərazinin sərhədini təşkil edirdi. Midiya haqqında ilk məlumatlar e.ə.IX əsrə aiddir. E.ə.IX - VIII əsrdə Midiya ərazisi kiçik vilayətlərə bölünmüşdü və ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Midiya e.ə.IX əsrin II yarısından etibarən xarici müdaxilələrə məruz qaldı. Xüsusulə Assuriya Midiya ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı.

Midiya tayfalarını birləşdirərək yeni dövlətin əsasını qoyan Deyokdan (e.ə. 712-675) sonra Fraorta (e.ə.675-653) onun işini davam etdirmişdir. Fraorta həm xarici hərbi müdaxilələrin qarşısını aldı və həmçinin Midiyanı vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail oldu. Mixi yazılarda o, Kaştariti adlanırdı. Lakin Fraortanın Asuriya və Skit çarlığı ilə apardığı mübarizə uğursuz oldu. Nəticədə Fraorta öldürüldü və Midiya Skit çarlığından asılı hala düşdü (e.ə. 653-625-ci illər).

E.ə. 625 – ci ildə hakimiyyətə gələn Midiya hökmdarı Kiaksar əvvəlcə skitlərin Midiya ərazisindən çıxarılmasına nail oldu və hətta öz ərazilərini cənub - şərqdə yerləşən fars torpaqlarına qədər genişləndirdi. Farsların ölkəsini də Midiyaya tabe etdi. Mərkəzləşmiş dövlət yaratdıqdan sonra Kiaksar Assuriyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdı. O, Midiya ordusunu yenidən təşkil etdi. Kiaksar ordunu silahlarına uyğun olaraq nizəçi və oxçu dəstələrə böldü, süvarilər dəstəsi yaratdı. Yeni Midiya hökmdarı Assur ağalığına son qoymaq üçün Babilistan hökmdarı Nabupalasar ilə ittifaqa girdi. Müttəfiqlərin Assuriya üzərinə hücumu e.ə. 616–cı ildə baş tutdu. E.ə.615- 612- ci illərdə Assuriya üzərinə növbəti həmlələr də uğurlu oldu. Assuriya e.ə. 604 – cü ildə süquta uğradıldı. Onun ərazisi

Midiya və Babilistan arasında bölüşdürüldü.

Kiaksarın Midiya ərazisini genişləndirmək cəhdləri Assuriyanın məğlub edilməsindən sonra da davam etdi. Kiçik Asiya üzərində yerləşən Urartu Midiyanın tərkibinə qatıldı. Mannanın aqibəti naməlum qalır. Ola bilsin ki, Manna Midiyanın siyasi ağalığını tanımış və bununla da daxili idarəetmə müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. Manna müharibə meydanından kənarda yerləşirdi. Kiaksar Kiçik Asiyaya yola düşdü və Egey dənizi sahillərinə çıxmaq məqsədi ilə Lidiya hökmdarı Aliatta ilə müharibəyə başladı. Kiaksarın Lidiya ilə müharibəsi beş il (590-585) davam etdi. E.ə. 585-ci ildə hər iki tərəf sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Diplomatik nığah bağlanır, yəni Aliatta qızını Kiaksarın oğlu Astiağa əvə verir. Müqaviləyə görə, Kiçik Asiyanın Halis (indiki Qızıl İrmak) çayı iki dövlətin sərhədi kimi müəyyənləşdirilir və beləliklə Midiya Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevrilir.

Kiaksarın vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Astiaq (e.ə. 585-550) gəlir. Astiaqın hakimiyyətinin son illərində Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti mürəkkəbləşir. Harran vilayətinə görə qonşu Babilistan ilə münasibətlər kəskinləşir. Hər iki dövlət bu vilayəti ələ keçirmək istəyirdi. Astiaq Harran vilayətinə hücum etdikdə saray əyanlarının bir qismi Astiaqa qarşı bu fürsətdən istifadə etdilər. Daxili siyasətdə Astiaq nəqli zadəganların hüququnu məhdudlaşdırdığı üçün hökmdar ilə əyanlar arasında ziddiyyət yaranmışdı. Herodota görə Midiya sarayında fars meyilli qüvvələr də gizli fəaliyyət göstərirdilər. mərkəzi hakimiyyətə müxalif qüvvələrin sayəsində II Kir ordusu ilə birlikdə Midiya torpaqlarına soxulur. O, üç il (e.ə. 553-550-ci illər) davam edən bu müharibədə qalib gələrək Ekbatana şəhərini tutur. Digər rəvayətə görə Kir midiya sarayında xidmət edirmiş. Astiaq onu Azərbaycan ərazisindəki kadusiləri tabe etmək üçün hərbi səfərə göndərmişdi. Lakin Kir kadusilərlə sazişə girərək, onların köməyi ilə Astiaqa qalib gəlmişdir. Beləliklə e.ə. 550-ci ildə Midiya dövləti süquta uğrayır və Midiya Əhəməni dövlətinə birləşdirilir.

11. Azərbaycanın Əhəmənilər imperiyasından asılı vəziyyətə düşməsi və nəticələri

II Kir Midiyanı ələ keçirdikdən sonra Əhəməni fars dövlətinin əsasını qoymuşdur. Əhəməni sülaləsinin banisi Əhəmən olmuşdur. Onun ilk vətəni İranın cənub-şərqində yerləşən Fars əyaləti hesab olunur. Buradan farslar tədricən yayılmış və Elamın Anşan vilayətinə yiyələnmişlər. Bəzi mülahizələrə görə farslar buraya e.ə. VIII əsrdə Parsua vilayətindən, Diyala çayının yuxarı axarından gəlmişlər. Parsua ölkə adı onların etnik (pars, fars) adına çevrilmişdir. E.ə. VI əsrin əvvəllərində Anşan və Parsa Midiyanın hakimiyyəti altına keçir. II Kir (e.ə. 558-530) fars tayfalarını birləşdirib Midiyaya qarşı müharibəyə başlayır. E.ə. 550-ci ildə fars qoşunları Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərini tuturlar. II Kir özünü Midiya şahı elan edir. II Kir Midiyada öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Astiaqın qızı ilə evlənir. Farslar Midiya mədəniyyətinin bir çox sahələrini, eləcə də dövlət idarə quruluşunu mənimsəyirlər. Qədim yunanlar, misirlilər və başqa xalqlar Midiya taxt-tacının Kirin əlinə keçməsinə miras kimi başa düşür, çox hallarda isə əhəməni sülaləsinin şahlarını və farsları “midiyalı” adlandırırdılar. Bir neçə il ərzində II Kir Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələri özünə tabe etdi.

E.ə. 530-cü ildə II Kir massaget tayfalarına qarşı yürüş təşkil etdi. Herodotun məlumatından belə nəticəyə gəlmək olur ki, II Kir Araz çayından şimalda yaşayan massaget tayfalarına qarşı çıxış etmişdi. Məlumdur ki, hələ e.ə. VII əsrin birinci rübündə Azərbaycan ərazisində skit və sak tayfaları məsgən salmışdılar. Massagetlər də skit tayfa birliyinə daxil idilər. Dion Kassi Arazdan şimalda yaşayan albanları massaget mənşəli hesab edirdi. Erkən orta əsrlərdə Şimali Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi massaget adlandırılırdı. Strabon qeyd etmişdi ki, skitlərin böyük bir hissəsi massaget və sak adını daşıyırdılar. Ehtimala görə, II Kir Şimali Azərbaycanın ərazisində yaşayan və massaget adlanan etnoslara

qarşı yürüş təşkil etmişdi. Bu tayfaların hökmdarı Tomris tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq həlak olmuşdu. Beləliklə, əhəmənilərin Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları tutmaq cəhdi boş çıxmışdı.

II Kirin oğlu Kambiz (e.ə. 530-522) Misir səfərində olarkən e.ə. 522-ci ildə İranda dövlət çevrilişi olur və hakimiyyətə onun qardaşı Bardi gəlir. Əhəməni nəslinin digər qoluna mənsub olan Dara Qaumatani yalançı Bardi kimi qələmə verərək sui-qəsd təşkil edir və Bardi öldürülür. I Dara (e.ə. 522-486) sui-qəsd nəticəsində hakimiyyətə gəlir. Əslində, I Dara II Kirin oğlu Bardini hakimiyyətdən salmış, Bisütun yazılarında onu yalançı Bardi kimi qələmə vermiş və onu Qaumata adlandırmışdı. Məhz buna görə əhəməni dövlətinin tərkibində olan bir çox ölkələr üsyan qaldırmışdılar. Üsyan qaldıran ölkələr arasında Azərbaycanda yaşayan tayfaların və əhalinin adı çəkilməmişdir. Yəqin ki, Cənubi Azərbaycan müstəqil daxili idarə üsulunu saxlamış və buna görə də üsyan qaldırmamışdı. Herodotun məlumatına görə, Araz çayından şimalda yaşayan xalqlar könüllü olaraq əhəməni dövlətini tanımış və ona xərac verməyə razılaşmışdılar.

Xarici siyasətində yad ölkələrin işğalı başlıca yer tutan I Dara e.ə. 519-cu ildə ilk növbədə skit və sak tayfalarına qarşı yürüşlər təşkil edir. I Dara qələbədən sonra sakların ancaq başçısını dəyişmiş və istədiyi adamı hakim qoymuşdu. Yəqin ki, sak adı altında Azərbaycanın bir sıra etnoslarının adları cəmləşdirilmişdi, çünki bu zaman bütövlükdə Azərbaycanı ifadə edən məfhum hələ işlədilmirdi.

I Dara işğal olunmuş ölkələri 20 satraplığa (canişinliyə) bölür və hər bir canişinlik müəyyən vergi dairəsinə salınır. Bu və ya digər vergi dairəsinə Azərbaycanda yaşayan etnoslardan kaspilər, saklar, utilər, müklər, matienlər və başqaları daxil edilmişdilər.

I Daranın oğlu Kserksin (e.ə. 486-465-ci illər) ordusunda fars-yunan müharibələri zamanı Azərbaycanda yaşayan həmin tayfaların iştirakı qeyd edilmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan bu tayfalar öz başçıları ilə birlikdə əhəməni ordusunda vuruşurdular. Onlar Əhəməni sərkərdələrinin tabeliyində idilər. Herodotun məlumatından belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan I Daranın

dövründən etibarən əhəmənilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdür.

12. Makedoniyalı İskəndərin Şərqə hərbi yürüşləri.

E.ə. 336-cı ildə II Filippin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu İskəndər (e.ə. 336-323-cü illər) gəldi. İskəndər atasının siyasətini davam etdirərək şərq ölkələrinə yürüşə hazırlaşdı. Bu zaman şərq ölkələri, o cümlədən qərbi Anadolu ərazisindəki yunan şəhərləri əhəmənilərin hakimiyyəti altında idi.

E.ə. 334-cü ilin yazında İskəndərin makedoniyalı və yunanlardan ibarət 35 minlik ordusu Şərqə doğru hərəkətə başladı. Əhəməni Şahı III Dara 40 minlik ordusu ilə Qranik çayı yaxınlığında İskəndərlə qarşılaşdı, lakin məğlub oldu.

E.ə. 333-cü ildə Anadolunun xeyli hissəsi İskəndərin əlinə keçdi. III Dara böyük qüvvə toplayaraq Suriyaya tərəf irəlilədi və İso şəhəri yaxınlığında Makedoniya ordusu ilə üz-üzə gəldi. Makedoniyalılar bu döyüşdə qələbə çaldılar. Əhəməni ordusunun qalığı III Dara başda olmaqla döyüş meydanından qaçdı.

Bu qələbədən sonra İskəndər Misirə yola düşdü. Misir müqavimət göstərmədi.

İskəndər Misirdən çıxaraq İkiçayarasına doğru hərəkət etdi. III Dara döyüşə ciddi hazırlaşmış, 100 mindən artıq hərbi qüvvə toplamışdı. Əhəməni dövlətinin tərkibinə daxil olan və onu tanıyan ölkələr kömək məqsədi ilə hərbi dəstələr göndərmişdilər. Əhəməni ordusunun tərkibinə daxil olan midiyalılara Atropat başçılıq edirdi.

Qavqamela (cancal) döyüşünə Azərbaycanda yaşayan tayfalarda cəlb olunmuşdu. Kursi Rufun məlumatına görə kaspilər, mardlar, skitlər, kadusilər bu döyüşdə iştirak edirdilər. Arrianın məlumatına görə, alanlar, sakesinlər, həmçinin midiyalılar, saklar və b. sağ cinahda, kadusilər sol cinahda düzülmüşdülər. beləliklə, Cancal döyüşündə Azərbaycanda yaşayan tayfalar alban, sakesin, kaspi, kadusi, mard, sak və qafqazlı adı altında III Daranın tərəfində iştirak edirdilər.

E.ə. 331-ci il oktyabr ayının 1-də Cancal (Qavqamela) düzənliyində qanlı döyüş başlandı. Dara döyüşün gedişində qorxuya düşərək Midiyaya qaçdı. Başsız qalmış ordu darmadağın edildi. Cancal döyüşü İskəndərin Şərqdə udduğu ən böyük döyüş idi. Bu döyüş əhəməni dövlətinin süqutunu başa çatdırdı. Qələbədən sonra İskəndər müqavimətsiz Babil və Elamın paytaxtı Suz şəhərini zəbt etdi və şah xəzinəsini ələ keçirdi. Daha sonra İskəndər Əhəməni şahlarının vətəni Persidiya (Parsua) yola düşdü, Persepol şəhərini tutdu və Persepolun 120 min talant (1 talant 40 kq.-a qədər) qızıl və gümüşdən ibarət xəzinəsinə sahib oldu. Persepol yandırıldı. Güman edirlər ki, 12 min dananın gönü üzərində yazılmış müqəddəs Avesta həmin yanğın zamanı məhv edilmişdir.

E.ə. 330-cu ildə İsgəndər Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərinə gəldi. III Dara İranın şərqinə qaçdı. Lakin Xəzər dənizinin cənubunda, Orta Asiyaya gedən yolda Dara (e.ə. 330-cu ildə) öldürüldü, bununla da əhəməni sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. İsgəndər özünü əhəməni şahlarının varisi elan etdi.

İskəndərin 10 il davam edən (e.ə. 334-324-cü illər) hərbi yürüşü qərbi Hindistanda sona yetdi. İsgəndər həmişəlik şərqdə qalmaq qərarına gəlir, döyüşçülərin yerli əhali ilə yaxınlaşması üçün xüsusi tədbirlər keçirir, onların yerli qızlarla evlənməsinə və şərqdə məskunlaşmasına şərait yaradırdı. O köhnə idarə üsulunu saxlayır, makedoniyalılarla və yunanlarla yanaşı, yerli zadəgan nümayəndələrinə, əsasən farslara ali vəzifələr tapşırırdı. İsgəndər yunan alimlərini, mədəniyyət sahəsinin nümayəndələrini, bacarıqlı insanlarını şərq ölkələrinə aparır, yunan mədəniyyətinin şərqə yol açmasına şərait yaradırdı. O, bu ölkələrdə ellin mədəniyyətini yaymaq məqsədini güdürdü.

İsgəndər “Bütün dünyanı” zəbt etmək arzusunu həyata keçirə bilmədi və e.ə. 323-cü ildə 33 yaşında vəfat etdi.

13. Atropatena dövlətinin yaranması. Əhalisi, ərazisi və təsərrüfatı.

Makedoniyalı İsgəndərin şərqə yürüşü nəticəsində e.ə. 330-cu ildə əhəməni dövləti süquta uğradı. Əhəmənilərin taleyini həll edən Qavqamela döyüşündə (e.ə. 331) antiq müəlliflərin Kiçik Mada adlandırdığı Satraplığın başçısı Atropatın rəhbərliyi altında kadusilərin, albanların və sakasınların İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrdə əksini tapmışdır. Strabon yazırdı ki, Midiyadan (əhəməni) fərqli olaraq Atropat öz ölkəsinin makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan Atropat makedoniyalılarla savaş əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E.ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Madanın Satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Mada adlandırılan gələcək Atropatena torpaqları Makedoniya işğalından xilas oldu. E.ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Baryaqsın başçılığı ilə baş vermiş üsyanı öz gücü ilə yatıran Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan Perdikkiyə ərə verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikki dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının birinci bölüşdürülməsində Atropatın ölkəsinin adı çəkilməmişdir. E.ə. 321-ci ildə Perdikkinin ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülərkən Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e.ə. 321-ci ildə Küçük Mada, yəni Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatın adı ilə Atropatena adlandırılmışdır. Atropat “Bu ölkənin Böyük Midiya kimi makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi, təntənə ilə çar elan olunan Atropat bu ölkəni müstəqil etdi”. Atropatena Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanması şəraitində şərqdə siyasi müstəqillik qazanmış ilk dövlət hesab olunur.

Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları dövlətin siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışdılar. E.ə. III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı Artabazan Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş ərazilərə malik olmuşdur. Dövlətin sarhədlərinin Xəzər dənizindən Rioni çayının yuxarı axarlarınadək çatması onu göstərir ki, Ermənistan (Arminiya-indiki Türkiyə ərazisində yerləşirdi) və İberiya da onun tərkibində idi. Tarixi şəraitdən asılı olaraq dövlətin ərazisi müxtəlif vaxtlarda müəyyən dəyişikliyə uğramış, böyümüş və ya keçilmişdir.

Selevki hökmdarı III Antioxun (e.ə. 223-187) şərq yürüşü zamanı selevkilərlə savaşda məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı Artabazan sülh bağlayaraq onlardan asılılığı qəbul etdi. E.ə. 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə romalılara məğlub olan selevkilərin mövqeləri zəiflədikdə Atropatena asılılıqdan çıxıb tam müstəqil oldu.

E.ə. III əsrdə yaranmış Parfiya dövləti şərqdə işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. E.ə. 53-cü ildə Parfiya –Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları Karr döyüşündə romalılar ağır məğlubiyyətə uğradılar. E.ə. 36-cı ildə Mark Antoni Parfiya və onun müttəfiqi Atropatena üzərinə böyük yürüşə başladı. Bu dəfə də romalılar məğlubiyyətə uğradılar. Atropatena hökmdarı I Artabazd (e.ə. 59-20) bu qələbəni təntənə ilə qeyd etdi. Lakin Parfiyanın Atropatenanı özünə tabe etmək cəhdi Artabazdın Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Antoninin və e.ə. 30-cu ildən sonra Oktavian Avqustun dövründə Artabazd ölkədə böyük nüfuz sahibinə çevrildi.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e.ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistanı da idarə etmişdir. II Ariobarzanın dövründə (e.ə. 20 – b.e. 2-ci ili) də Ermənistan ərazisi Atropatenanın tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci illərində Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdır.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada matienlər,

saqartilər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər və başqaları yaşayırdılar. Bu tayfaların dil mənsubiyyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Atropatena əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zəngin təsərrüfata malik olmuşdur. Əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Atropatenada heyvandarlığın, xüsusilə atçılığın geniş yayılması haqqında qiymətli məlumatlar var.

Atropatena qədimdən yüksək inkişaf etmiş sənətkarlıq ölkəsi kimi məşhur olub, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Dulusçuluq geniş inkişaf etmişdi. Atropatena sənətkarları yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silah növləri, toxuculuq məmulatı, bəzək şeyləri, təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal edirdilər.

14. Qafqaz Albaniyası dövlətinin yaranması.

Tayfaları, şəhərləri, təsərrüfatı.

E.ə. IV əsrdə Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan və qədim türk soylarından biri olan albanlar öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e.ə. V əsrdə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda kaspi adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. E.ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdur.

Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə Alban hökmdarlığının mövcud olmasını antik Roma müəllifi Böyük Plini təsdiq edir. Plini İsgəndərin e.ə. 327-ci ilə düşən Hindistan yürüşü zamanı Alban çarının ona iki dənə qeyri-adi böyüklükdə köpək bağışlaması haqqında məlumat vermişdir. Bu məlumat bir daha təsdiq edir ki, e.ə. IV əsrin II yarısında Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında isə Alban dövləti mühüm siyasi amilə çevrilmişdir.

E.ə. IV-III əsrlərdə Albaniyanı idarə edən hökmdarların adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e.ə. III əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi, üzərində müxtəlif süjetlərin əks olunduğu üzük formalı möhürlərdən istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verir. Dövlət sənədlərini təsdiq etmək üçün hökmdarların daşdıqları belə möhürlərdən bizim eranın III əsrinədək istifadə olunmuşdur. Qədim Alban dövlətinin paytaxtı Qəbələ şəhəri idi.

Albaniyanın ictimai quruluşu haqqında əsas məlumatlar arxeoloji abidələr və yazılı qaynaqların öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Strabon e.ə. 60-cı illərin hadisələri ilə bağlı yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbirlərini bir padşah idarə edir. E.ə. I əsrdə Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı Oroys, Antoninin yürüşləri vaxtı isə Zober idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yəni I əsrin ortalarınaqədər Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Aranın nəslə Aranşahlar idarə etmişdir.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi.

Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələrində qul əməyindən istifadə olunmuşdur. Burada əməkçi əhalinin böyük əksəriyyətinin azad adamlar, yəni vergi ödəyən zümrələr (kəndlilər, sənətkarlar və s.) təşkil edirdi. Albaniyada quldarlıq, yalnız bir təsərrüfat ukladı kimi mövcud olmuş və cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi həyatını tamamilə əhatə etməmişdir.

Albaniya dövlətinin şərq sərhədini Kaspi dənizi, qərb sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil edirdi. Şimal sərhədləri Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsindən başlayıb, Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. Araz çayı isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab olunur.

Alban əhalisi vahid dildə danışmırdı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində kaspiləri, utiləri, qarqarları, qardımanlıları, leqləri, gelləri və başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e.ə. I minilliyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır. Albaniyada yaşayan tayfaların dili türk, qafqaz və s. dillər ailəsinə daxil idi.

Antiq dövrdə alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu.

Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, bir hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında cəmləşmişdi. Metalişləmə sahəsində silah istehsalı, əmək alətləri və məişət əşyaları, bəzək əşyaları daha geniş yayılmışdı.

Albaniyada dulusçuluq sənəti də geniş yayılmışdı. Toxuculuq sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi.

Antiq dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi.

E.ə. I minilliyin ortalarında albaniyada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə salınmış yaşayış məskənləri böyüməyə başlamışdı. Ellinizm dövründə ölkə dünya ticarətinə qoşulmuşdu. Nəticədə belə məskənlərdən bəziləri şəhərlərə çevrilmişdi. Strabon alban şəhərlərindən yalnız Uti vilayətində yerləşən Ayniana və Anariakanın adını çəkmiş, Plini isə Alban dövlətinin əsas şəhəri olan Kabalakanı (Qəbələ) qeyd etmişdir. II əsrdə yaşamış antiq müəllif Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan Teleba, Gelda, Albana və Qaytara Xəzər dənizi sahillərində yerləşirdi. Antiq qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız Kabalakanın (Qəbələ) və Şamaxının (Gemaxiya) yeri dəqiq məlumdur.

15. Qafqaz Albaniyasında Roma işğalçılara qarşı mübarizə.

E.ə. IV-III əsrlərdə Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilərin Kaspi dənizi və onun ətraf bölgələrinə göndərdikləri ekspedisiyalardan sonra Albaniya ərazisinə hər hansı bir yürüş haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. E.ə. I əsrin 60-cı illərinə qədər Yaxın Şərqdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdən kənarda qalan Alban dövləti üçün bu dövr əmin-amanlıq dövrü olmuşdur.

E.ə. I əsrdə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya önəmli yer tutmağa başladı. Romalılar Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistanı Qara dənizə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən –Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər.

Albaniyanın ələ keçirilməsi Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbə endirmək və digər ölkələrə yürüş etmək imkanı verirdi. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Alban torpaqlarına yürüşə başlayaraq Kür çayı sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmdarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə hücumla keçdi. Həmin ilin dekabr ayında Kür çayı sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqlarından Pompey e.ə. 65-ci ildə yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasında susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albanı əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçi kimi istifadə etdi. Lakin ölümündən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. Alazan çayı sahilində döyüş baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş taktikası əsasında Roma ordusunun önündə

olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasınca aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə nizə ilə zərbə endirsə də, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümcül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birlikdə alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması antik Roma müəlliflərinin heyratına səbəb olmuşdu. Döyüşdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən alban hökmdarı Oroys məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışığa gəlmək və tabe olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi müqavimətlə qarşılanan Pompey bu məqsədindən əl çəkməyə məcbur olub Albaniyanı tərk etdi.

E.ə. 36-cı ildə Antoninin Atropatənə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmdarı Zober romalılarından asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmdarı Oktavian Avqustun hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankir kitabəsində Alban hökmdarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin əvvəllərində öz ölkəsini müstəqil idarə edən alban hökmdarları Roma ilə dinc münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir qaya üzərində Roma imperatoru Demisianın adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrindən xəbər verir. Roma imperatoru Trayanın (96-117-ci illər) Ön Asiyaya yürüşü zamanı Albaniyanın ərazisi toxunulmaz qaldı. Belə bir şəraitdə albanlar öz torpaqlarının tam sahibləri idilər. II əsrdə Roma imperatoru Adrian (117-138-ci illər) Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

16.Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması. Feodal cəmiyyətinin sinifləri, feodal mülkiyyət formaları, vergilər.

III-V əsrlərdə Azərbaycanda feodalizmə xas olan əsas iqtisadi münasibətlər bərqərar oldu. Çox təəssüf ki, yazılı qaynaqların yoxluğu üzündən Azərbaycanda quldarlıq çağının təsərrüfatı və sosial münasibətlərinin feodal ictimai-iqtisadi münasibətlərinə keçməsinə izləmək mümkün deyil. Lakin sonrakı dövrə aid qaynaqlar və qonşu ölkələrdəki iqtisadi və sosial vəziyyət Azərbaycanda erkən feodalizm münasibətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin tədricən inkişafı feodal istehsal üsülünün bərqərar olmasına şərait yaradırdı. Əmək alətlərinin təkmilləşməsi və onların hazırlanmasında dəmirin tətbiqi əkinçiliyin və sənətkarlığın geniş inkişafına səbəb oldu. Hökmdar və onun ətrafındakı istismarçı sinif nümayəndələri torpaq sahibkarlarına çevrilirdilər. Hökmdar, yaxud dövlət torpaqları xidmət əvəzi olaraq hərbiçilər və dövlət işçilərinə paylanırdı, bəzən də hədiyyə verilirdi.

Xüsusi xidmət adamlarına paylanmış belə torpaqlar feod, yəni “mülk” adlanırdı. Feodalizm adı da buradan əmələ gəlmişdi. Feodal torpaqlarında kəndli əməyindən geniş istifadə olunurdu. Kəndli feodaldan asılı vəziyyətdə idi, çünki o feodalın torpağını becərməli, məhsulun müəyyən hissəsini ona verməliydi. Kəndli eyni zamanda müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. Lakin onun əsas gəliri icarəyə götürdüyü feodal torpağı ilə bağlı idi.

Bəzən onlar torpaqsız kəndliləri feodal torpağını becərmək üçün işə cəlb edirdilər. Feodal torpağında müflisləşmiş kəndli əməyi tətbiq olunurdu, lakin kəndlilərin torpağa təhkimləşməsi bərqərar olmadı, yalnız xidmətçilik genişləndi.

Feodalizm dövründə iki sinif-feodal və kəndli sinifi yarandı. Kəndlilər əsas istehsalçı qüvvəni təşkil edirdilər. kəndli sinifinin daxilində baş vermiş mülki

bərabərsizlik onların bir qisminin varlanmasına və xırda mülkədarlara çevrilməsinə səbəb oldu. Ölkədə baş verən siyasi hərc-mərclik, hakimiyyətin sasanilərə tabe edilməsi, dini mübarizə yoxsulların sayını daha da artırır, feodalların isə varlanmasına şərait yaradırdı. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər dövlətə vergi verən təbəqəyə mənsub idilər. Sasani dövlətində əhali dörd sosial təbəqəyə kahin, döyüşçü, mirzə və vergi verən təbəqələrinə bölünmüşdü. Son təbəqə can (qezit) və torpaq (xaraq) vergisi verirdi. Bundan başqa kəndlilər əmək mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf edir, feodal istismarı möhkəmlənirdi. Feodallar arasında iri və xırda feodal təbəqələri formalaşırdı. İri feodallar patrik (Bizans qaynaqlarında), xırda feodallar azat (İran qaynaqlarında) adlanırdılar. Feodal münasibətləri dini idarələri də bürümüşdü.

Torpaq sahələri olan məbəəd və kilsələrə əhali dini ibadət xətrinə vergi verməyə və müəyyən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur edilirdi. Əsas istehsalçılar şinakan və ramik adlanırdılar. Onlar qismən torpağa təhkim olunmuşdular. Lakin təhkimçilik qeyri-xristian təsərrüfatında yayılmadı, burada feodaldan asılı kəndli təbəqələri yarandı.

Feodal torpaq mülkiyyəti dastakert (irsən keçən mülk) adını daşıyırdı. Belə torpaqlar kəndlilərə icarəyə verilirdi.

Kəndlilərin torpağa təhkimləşməsi Azərbaycanın ancaq xristian feodallarının mülklərində meydana gəlməyə başladı. İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasani sülaləsi (III-VII əsrlər) mərkəzdən asılı, lakin müəyyən daxili müstəqilliyə malik olan dövlət quruluşlarını ləğv etdi. İşğal olunmuş torpaqlarda mərkəz nümayəndələri tərəfindən idarə olunan əyalətlər yaratdılar. Belə əyalətlərdən biri Azərbaycan idi. Burada canişin hakimiyyəti bərqərar edildi. Qaynaqlar canişini mərzban (sərhəd qoruyan) adlandırırdı. İran şahları işğal olunmuş, yaxud mərzban torpaqlarının sahibkarı kimi çıxış edirdilər. Belə ərazilərin idarəsi hakim sülaləyə mənsub adamlara tapşırılırdı. Əslində bu torpaqlar şah mülkiyyəti hesab olunurdu. Azərbaycanda hökmdar hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra feodal torpaq

sahibkarlığı gücləndi.

17. Azərbaycanca Sasani işğalları

224-cü ildə İranın cənubunda yerləşən Fars vilayətinin Sasan nəslindən olan hökmdarı Ərdəşir (Artoşir) Papakan Arşaki hökmdarı V Artabanı məğlubiyyətə uğradır. 226-cı ildə o, İran şahənşahı elan edilir, Ktesifon-Selevkiya Sasanilərin paytaxtı olur. I Ərdəşir dövlətə tabe olan ölkələri canişinliklərə bölür. Azərbaycan ərazisi canişinlik sisteminə daxil edilir. Lakin ilk dövrdə Azərbaycan (Adərbayqan və Albaniya) I Ərdəşirin hakimiyyəti altına alınmamışdı. Burada hökmranlıq edən Arşaki sülalə nümayəndələri Sasanilərə tabe olmağa tələsmirdilər. Məhz I Şapur (241-272) ilk dəfə sasanilərə tabe olan ölkələr arasında 260-cı ildə Azərbaycanın da (Adurbaden və Albaniya) adını çəkmişdi, lakin sasani şahının buraya hərbi yürüş təşkil etməsi barədə məlumat yoxdur. Çox güman ki, Azərbaycan yenə də hərbi münaqişələrdən kənarda qalmaqla Sasanilərin hakimiyyətini tanıyırdı. Sasanilər Roma ilə müharibəni davam etdirirdilər. III əsrdə Sasani Şahı I Şapur (241-272) Roma ordusunu məğlubiyyətə uğrattı (260-cı il) və Roma imperatoru Valerian əsir düşdü. Albanlar və iberlər bu dövrdə Sasani şahını müdafiə etmirdilər və Romaya meyl edərək Valerianı əsirlikdən azad etmək üçün vədlər verirdilər. Bu zaman Albaniyada hakimiyyətə I Vaçə gəlmişdi (255-262-ci illər) və o, Arşaki sülaləsinin nümayəndəsi kimi Roma ilə ittifaqa meyl edirdi. Lakin 262-ci ildə Albaniya da Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. I Şapurun 262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki məbəd divarında həkk etdirdiyi yazıda Sasani dövlətinə daxil olan ölkələr arasında Adərbayqan, Albaniya və onun vilayətinə çevrilmiş Balasakan (Kürlə Arazın qovuşduğu ərazi nəzərdə tutulur) da yad edilir. I Şapurun ölümündən sonra (272-ci il) Albaniya yenə də müstəqil xarici siyasət yürüdü. Albaniya bu dövrdə Roma meyilli siyasət aparırdı.

İranda II Şapur (309-379) hakimiyyətə gələn zaman Albaniyada daxili şərait mürəkkəbləşmişdi. Albaniyaya xristian dini yol açmışdı. IV əsrin 30-cu illərində Albaniyanın Raytakaran vilayətində Sanatürk (298-338) özünü hökmdar elan

etmişdi. O, Albaniyanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, Armeniyanın və ona arxa olan Romanın işğalçılıq niyyətlərinin və xristian dininin Albaniyada yayılmasının qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Sanatürk 337-ci ildə Armeniyaya yürüş etdi və bir il oranı əlində saxladı. Lakin 338-ci ildə Sanatürk məğlub olur və Paytakarana sıxışdırılır. II Şapur albanların köməyinə hərbi dəstələr göndərmişdi. II Şapur Albaniya ilə ittifaqı bərpa etdi. Bu dövrdə Albaniyanı II Şapurun bacısı ilə evlənmiş Urnayr (359-371) idarə edirdi. II Şapur Armeniyaya havadarlıq edən və Sasanilərə qarşı onu sipər sayan romalılara qarşı yürüş təşkil etdi. 359-cu ildə Amid döyüşündə Sasanilər qələbə çaldı. Armeniya çarı II Arşak zindana salındı. Arsax, marların ölkəsi, Kaspiana, iberiya vilayətləri və s. yenə də Sasanilərin hakimiyyəti altına keçdi. 371-ci ildə Sasanilər Dzirav döyüşündə yenidən Roma və erməni dəstələrinə qarşı çıxış etdilər. Döyüşün nəticələri Azərbaycan üçün ağır oldu. Albaniya Uti, Şakaşen, Girdiman vadisi, Kolt və qonşu vilayətlərdən məhrum oldu. Lakin 387-ci ildə Armeniya Roma və Sasani İranı arasında bölüşdürüldü. Albaniya yenidən öz vilayətlərinə sahib oldu.

IV əsrdə Ön Asiyada, o cümlədən İranın siyasi təsir dairəsinə daxil olan ölkələrdə xristianlıq yayılmağa başladı. Sasniilər xristian dininə mənfi münasibət bəsləyirdilər, çünki xristianları Romanın tərəfdarları kimi qəbul edirdilər. IV əsrin 30-cu illərində xristianlıq artıq Roma imperiyasının dövlət dini və ideologiyası kimi təqib olunurdu. Xristianlığın təqib olunması II Şapurun hakimiyyəti illərində başlandı və fasilə ilə V əsrin sonuna kimi davam etdi. Bu müddətdə Roma imperiyası süquta uğramış və şərqdə onun yerini Bizans dövləti tutmuşdu. Xristianlar indi də Bizansın ideoloqları kimi çıxış edirdilər. Şah I Yezdəgird (399-421) hakimiyyətə gəldikdən sonra İran əyanlarının və kahinlərinin dövlət işlərinə güclü təsirini qırmaq üçün orta təbəqələrə arxalanırdı. Onların içərisində xristianlar da vardı. Şah xristianlara müəyyən güzəştlər etdi, lakin hakimiyyətinin sonunda bu siyasəti dəyişməyə məcbur oldu. Artıq güclənmiş xristian dairələrinin Bizansla yaxınlaşması təhlükəsi yaranmışdı. Buna görə də Bəhram Gur (421-438) xristianlığın ardıcılıqları ilə mübarizəni gücləndirdi. Sasanilərə tabe olan ölkələrdə

atəşpərəstliyi möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görüldü. Adərbayqanda da atəşpərəstlik mövcud idi və burada məşhur Şiz od məbədi yerləşirdi.

18. Azərbaycanda Sasani işğallarına qarşı üsyanlar

V əsrin əvvəlində Albaniya daxili müstəqilliyini saxlıyırdı, lakin Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Mənbələrdə Urnayrdan sonrakı alban hökmdarları barədə məlumat verilmir.

II Yezdəgirdin (438-457) vaxtında Ön Qafqazı idarə edən Sasani mərzbanları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirdilər. O, Albaniyanın və digər Qafqaz ölkələrinin xristian dini pərəstişkarı olan hakimlərini Ktesifona çağırırdı və onları atəşpərəstliyi qəbul etməyə vadar etdi. Vilayət hakimləri öz ölkələrinə qayıtdılar və bir müddət atəşpərəstlik inamına xidmət etdilər.

V əsrin ortalarında Albaniyada hakimyyətə II Vaçə gəldi (440-463). II Vaçə qayını II Yezdəgirdin təkidi ilə xristianlıqdan imtina etmiş və atəşpərəstliyi qəbul etmişdi. Lakin Sasanilərin dini siyasətinə qarşı gizli mübarizə gedirdi. Armeniyada bu mübarizəyə Vardan Mamikonyan başçılıq edirdi. Alban çarı II Vaçə Sasanilərə qarşı mübarizəyə qoşulmadı. Lakin Sasanilərə qarşı mübarizəyə alban xristianlarının dini başçısı katalikos və hərbi rəislərdən biri qoşulmuşdu. 450-ci ildə Xalxal şəhəri yanında döyüşdə Sasani dəstələri məğlub oldu. Albaniya Vardan Mamikonyanın başçılığı altında Sasanilərə qarşı aparılan mübarizəyə qoşulmadı. Albaniyada Sasani hakimyyətinə meyl güclü idi. Ancaq xristianpərəst alban əyanları Sasani hakimyyətinə qarşı mübarizəyə qalxmışdılar.

II Yezdəgird Ön Qafqaza Mihr Nersenin başçılığı altında ordu göndərdi. Eyni zamanda o, xristianlığa qarşı təqibini dayandırdı, müxtəlif dinlərin azad ibadətini elan etdi. 451-ci il mayın 26-da Avarayr çölündə Vardanın başçılıq etdiyi dəstələr ilə Sasani ordusu arasında döyüş oldu. Vardan öldürüldü, üsyançılar məğlub oldu. Xristian dininin tərəfdarları Aranı tərk edib dağlarda məskən saldılar.

İranda 2 il davam edən hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı (457-459) Albaniyada II Vaçə daxili siyasətini dəyişdi. 457-ci ildə II Vaçə qayını II

Yezdəgirdin vəfatından sonra zərdüştlük dinindən imtina etdi. II Vaçe İranda baş vermiş siyasi hadisələrdən istifadə edərək Albaniyada xristianlığı yaymaq məqsədilə Sasanilərin tabeliyindən çıxdı. İranda Firuz (459-484) hakimiyyətə gəldikdən sonra II Vaçe Cora dərəsini tutdu, maskutları öz tərəfinə çəkdi və Qafqazın on bir hökmdarı ilə ittifaqa girdi. II Vaçe Sasanilərlə müharibəyə başladı. Bu müharibə 460-cı ildə baş vermişdi, çünki əvvəlki dövrlərdə Firuz xoşluqla II Vaçeni yola gətirmək istəyirdi və ona qarşı ciddi tədbirlər görmürdü. Lakin münasibətlər kəskinləşəndə Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Haylandur hunları 462-ci ildə Albaniyaya soxuldular. Bir il uzanan bu müharibə II Vaçenin 463-cü ildə hakimiyyətdən əl çəkməsilə başa çatdı. Vaçenin xahişi ilə atasının miras qoyduğu mülk şah Firuz tərəfindən onun sərəncamına verildi. Vaçe min evdən ibarət təsərrüfata sahib oldu. Vaçe adi zahid həyatı sürməyə başladı. Vaçenin sasanilərə qarşı çıxışı heç də xalq kütlələrinin narazılığından doğmamışdı. Lakin Vaçenin hərəkəti o zaman məhz xristian dini dairəsinin rəğbətinə və tərifinə səbəb olmuşdu. Albaniyanın sürətlə xristianlaşmasına Sasani şahları, həmçinin xristianlığı qəbul etməyən, albanlara köməyə gələn hunlar və başqa tayfalar sədd çəkirdilər. II Vaçedən sonra 30 il ərzində Albaniya müstəqilliyini itirdi və Sasanilərin təyin etdiyi mərzban tərəfindən idarə olunmağa başladı. Moisey Kalankatlı yazırdı ki, “Vaçedən Mömin Vaçaqana kimi 30 il müddətinə Albaniya hökmdarsız qaldı”. II Vaçenin vəfatından sonra onun qardaşı Vaçaqan təxminən 470-ci ildə öz fəaliyyətini Arsaxın hökmdarı kimi başlamışdı. Çox güman ki, şah Firuzun dini siyasəti nəticəsində o, xristianlıqdan imtina edib atəşpərəstlik etiqadını qəbul etmişdi. Moisey Kalankatlı xəbər verir ki, “Vaçaqan başqaları ilə birlikdə şahın dəhşətli qəzəbi üzündən maqların dinini (atəşpərəstliyi) qəbul etdi, lakin Xristosa gizlincə pərəstiş edirdi”.

Sasani şahı Balaşın (484-488) dövründə dini etiqadların azad təliminə ixtiyar verildi. Vaçaqanın bütün Albaniyaya hökmdar olması üçün şərait yarandı. III Vaçaqan (493-510) Albaniyada xristian dininin fəal təbliğinə başladı. O, əhaliyə zorla xristianlığı qəbul etdirdi. Adamları xristian dininə sövq etmək üçün

məktəblər açılırdı. Köhnə din (bütperəstlik) tərəfdarları, atəşpərəstlər və başqa etiqad sahibləri də təqib olunurdu. Bu tədbirlərə baxmayaraq xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmədi. Təxminən 510-cu ildə III Vaçaqanın hakimiyyəti sona yetdi. Sasanilər Ön Qafqaz ölkələrində müstəqil dövlət quruluşlarını ləğv etdilər.

19. Azərbaycanda Ərəb Xilafəti dövründə mülkiyyəti formaları, vergilər.

Ərəblərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq üzərində mülkiyyətin beş forması mövcud idi. Feodal torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biri dövlət torpaqları idi. Belə torpaqlar divan və ya xəlifə torpağı adlanırdı. Varisi ölən şəxslərin, əməllərinə görə vəzifəsindən qovulan məmurların torpağı divan torpağına qatılırdı. Geniş yayılmış torpaq mülkiyyəti formalarından biri iqta idi. İqtanın iki forması mövcud idi. Onlardan biri bağışlanan iqta idi ki, o, sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilə bilər və nəsildən-nəslə keçirdi. Bağışlanan (xüsusi) iqta şairlərə və xüsusi istedadlı şəxslərə və dövlət qarşısında böyük xidməti olan adamlara verilirdi. İqtanın formalarından biri də icarə edilən iqta idi ki, onu hərbiçilərə verirdilər. Bu cür torpaqlar irsən keçə bilməz, lazım gəldikdə isə geri alınır. Azərbaycanda yerli feodalların irsi mülkiyyətində olan torpaq mülkləri qalmaqda idi. Ərəb mənbələrində belə torpaqlar mülk, onun sahibi isə malik adlanırdı. Torpaq üzərindəki mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları idi. Bu torpaqlar Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərlər üçün, din uğrunda mübarizlər və şəhidlər üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin torpaqlarda məscidlər və müqəddəslərin şərəfinə türbələr tikilirdi. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi. “Allahın mülkiyyəti” hesab edilən vəqf torpağı icarəyə verilsə də, onu nə satmaq, nə almaq, nə də xüsusi mülkiyyətə keçirmək olmazdı. İcarəyə verilmiş vəqf torpağı üç il əkilməyib istifadəsiz qalsa torpaq həmin adamın əlindən geri alınır. Torpaq mülkiyyəti formalarından biri də icma torpaqları idi. Kəndlərdə əhaliyə məxsus əkin yerləri, biçənəklər, otlaqlar, meşələr, qəbistanlıqlar və s. icma torpaqlarına daxil idi.

Ərəblər başqa məsələlərdə olduğu kimi, Sasanilərin vergi qaydasını bəzi dəyişikliklər etməklə qüvvədə saxladılar. Əməvilər sülaləsinə qədər birinci dörd xəlifənin dövründə vergilər xeyli yüngül idi. Həmdə Sasanilərdən fərqli olaraq

verginə tək-tək şəxslərdən deyil, bütün ölkədən alırdılar. Azərbaycanda əhalinin bir qismi xristian olduğundan xəlifənin xəzinəsinə iki adda vergi: xərac və cizyə verilirdi. Müsəlmanlar cizyə vergisindən azad idilər. Xristianları itaətdə saxlamaqda xilafətə kömək etdiklərinə görə keşişlər və kilsə vergidən azad edilir və dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talib vergilərin tonlanması da ədalətli göstəriş verərək, əsas diqqəti xəracı yığmağa deyil, torpağı səmərəli şəkildə əkilib-becərməyə yönəldirdi. Əməvilər sülaləsindən xəlifə Hişamın dövründə vergilərin alınması qaydasında dəyişiklik edildi. Onun göstərişi ilə 725-ci ildə Azərbaycanda əhali, mal-qara, torpaq siyahıya alındı, vaxtilə ləğv edilmiş bəzi vergilər bərpa edildi. Bir sıra yeni - sənət məmulatı, kəbin kağızı və s. adda vergilər tətbiq olundu. Hətta rahiblərdən cizyə vergisi alındı, onun məbləği artırıldı. Abbasilərin dövründə (750-1258) vergi qaydasında yeni dəyişiklik edildi. Torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq vergi alınmağa başlandı. Xəlifə Mehdi vergiləri bir qədər yüngülləşdirdi. Verginin miqdarı suvarma texnikasından asılı olaraq məhsulun dördə birindən yarısına qədər müəyyən edildi. Qəddarlığı ilə bütün xəlifələrdən seçilən Harun-ər-Rəşidin dövründə (786-809) vergilər yenidən artırıldı. Azərbaycanın cənub hissəsindən ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 300 min dirhəm vergi alınırdu. Zimmilər (xristianlar) daha çox vergi verirdilər. Vergilər tək-cə xəracdan və cizyədən ibarət deyildi. İnsanın mənfəətləndiyi bütün sahələrdən, müharibə zamanı əldə edilən hərbi qənimətlərdən, əsirlərdən, daşına bilən əmlakdan xüms (beşdə bir) deyilən vergi alınırdu. Bundan başqa, mal-qaradan, əkin və meyvədən, qızıl və gümüşdən zəkat (sədəqə) vergisi alınırdu. Zəkat ruhanilərin, yetimlərin, şikəstlərin və əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu.

20. Azərbaycanda Ərəb xilafətinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi.

Xürrəmilər hərəkatı

Xilafətin soyğunçu vergi siyasəti və məmurların özbaşınalığı, dəhşətli istismar və hüquqsuzluq, yerli feodalların mülklərinin və imtiyazlarının məhdudlaşdırılması, güclü ərəbləşdirmə siyasəti və başqa səbəblər əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırmaqla yanaşı, ümumxalq qəzəbini coşdurdu.

748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi. Beyləqandakı üsyana yerli hökmdar Var ibn Səfvan başçılıq edirdi. Üsyançılar ərəblərin burada olan hərbi dəstələrini qılıncdan keçirib əmiri əsir aldılar və bütün məhbusları azad etdilər. Bu qələbədən sonra onlar Bərdə üsyançılarının köməyinə getdilər. Bərdədəki ərəb əmiri Asim ibn Yezidin qoşunlarını məğlub edib, özünü də öldürdülər. Əsarətə alınmış xalqların təzyiqi və ərəb cəmiyyəti daxilində mübarizənin kəskinlənməsi nəticəsində Əməvilər sülaləsinin 89 illik hakimiyyətinə 750-ci ildə son qoyuldu. Hakimiyyətə Abbasilər keçdi.

Azərbaycanda azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri ərəb Xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Onların şüarı torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməkdən, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqənin asılılığından azad etməkdən ibarət idi. Azərbaycanın istiqlaliyyətini bərpa etmək, onu yadellilərin tapdağından qurtarmaq xürrəmilərin əsas ideali idi. Xürrəmilər hərəkatı erkən orta əsrlər dövründə Şərqdə islam dini, feodal zülmü və ən başlıcası ərəb əsarətinə qarşı çevrilmiş güclü xalq hərəkatı idi. Məzdəkilərin və xürrəmilərin atəşpərəst olması haqqında orta əsr müəlliflərinin əksəriyyətinin fikri yekdildir. Ona görə də akademik Z.Bünyadov “xürrəm” sözünü pəhləvi dilində “xür”-od və “xvar”-Günəş anlamında mənalandırmışdır. Xürrəmilərin ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsi 61 il davam etmişdir. Onun üçdə iki hissəsini Babəkə qədərki dövr təşkil edir ki, onun

da xeyli hissəsinə Cavidan rəhbərlik etmişdi. 816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan Əbu İmranı öldürdü və bundan üç gün sonra aldığı yaradan özü də öldü. Babək Cavidan mülkünün sahibi və xürrəmilər icmasının rəhbəri oldu. Babək bütün ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə aparmış və Azərbaycanda islamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları ola bilsin ki, bərpa etməyə çalışmışdı. Xürrəmilər Babəkə qədər Xilafətə qarşı iki dəfə üsyan etdilər. Birinci üsyan 778-ci ildə baş verdi. 808-cı ildə xürrəmilərin ərəblərə qarşı daha güclü bir isyanı başlandı. İsfahanda başlanan bu üsyan bir çox əraziləri bürüdü. Xəlifənin amansız cəza tədbirləri xürrəmilərin azadlıq uğrunda mübarizə əzmini məhv edə bilmədi. Babəkə qədər xürrəmilər Xilafət üçün ciddi narahatlıq yarada bilmirdilər. Babək xürrəmilər icmasında rəhbərliyi ələ aldıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Azadlıq ordusunun əsas hərəkətverici qüvvəsini kəndlilər təşkil etsə də, orada şəhər yoxsulları, sənətkarlar, orta və xırda feodallar, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlar da az deyildi. Azadlıq mübarizəsi bir çox əraziləri bürüsə də, bütün mənbələr təsdiq edir ki, Babəkin və xürrəmilərin vətəni Azərbaycan idi və azadlıq mübarizəsi buradan başlanmışdı. 819-cu ilə qədər xəlifə xürrəmilərə qarşı nizami ordu göndərmədi. Üsyançılara qarşı Azərbaycandakı hərbi hissələrin qüvvələrindən istifadə etdi. Xəlifə Məmun 819-cu ildə sərkərdə Yəhya ibn Müəzın başçılığı ilə Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Xürrəmilər bu ordunu əzdidilər. Bu qələbədən sonra on il müddətində üsyançılar Xilafətin bir neçə nizami ordusunu məhv etdilər və sərkərdələrini əsir aldılar. 829-cu il iyunun 3-də Həşdadsər dağında xürrəmilərlə həlledici döyüş başladı. Döyüşdə iştirak edən 150 minlik ərəb ordusundan 30 min nəfəri məhv edildi. Qanlı vuruşma zamanı sərkərdə Məhəmməd ibn Hümeyd öldürüldü. Xürrəmilər 830-cu ildə qələbə çalaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Həmədanı tutdular. Bu üsyançıların nizami ərəb orduları üzərində beşinci parlaq qələbəsi idi. IX əsrin 30-cu illərin əvvəlləri azadlıq müharibəsinin ən müvəffəqiyyətli dövrü idi. Üsyançılar xilafəti lərzəyə salmışdılar. Bizansla müharibə, Suriya və Misirdəki üsyanlar xürrəmilərin azadlıq müharibəsi ilə bir vaxta düşdüyündən Xilafəti çaşdırmışdı. 833-cü il dekabrın 25-də Həmədan

yaxınlığında şiddətli döyüş başladı. Bu döyüşdə xürrəmilər ilk dəfə olaraq ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Həmədan döyüşündəki qələbə Mötəsimə öz sələfinin üsyançılara qarşı tətbiq etdiyi hərbi taktikanın qüsurlarını anlatdı. Bizansla müharibəni dayandıraraq bütün ordunu, maddi və hərbi sursatı Babəkilərə qarşı mübarizəyə sərf etdi. Afşin Heydər ibn Kavus 832-ci ildə xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan təyin edildi. Müharibə uzandıqca qüvvələr nisbətindəki fərq ərəblərin xeyrinə dəyişdi. Afşinin köməyinə göndərilmiş adlı-sanlı sərkərdə Buğa əl-Kəbirlə 836-cı ildə Həşdadsər dağı yaxınlığındakı döyüşdə xürrəmilər onun ordusunu əzdi, bir neçə sərkərdəsini məhv etdi. 837-ci ilin avqustunda ərəb qoşunu Bəzz qalasına yaxınlaşdı və onu mühasirəyə aldı. Döyüş daha yaxşı silahlanmış və təchiz olunmuş düşmən üçün əlverişli vaxtda, 837-ci il avqustun 26-də başladı. Bu döyüşdə yaralananlardan və itkin düşənlərdən əlavə, ərəblərdən 100 min nəfər, üsyançılardan 80 min nəfər həlak olmuşdu. Bəzzin süqutundan və ailə üzvlərini itirdikdən sonra Babək qardaşı Abdulla ilə birlikdə Arazdan keçib Arrana gəldi. Məqsədi Bizans imperatorunun yanına getmək yeni qüvvə toplayıb ərəblərə qarşı müharibəni davam etdirmək idi. Lakin Babək xəyanət nəticəsində ələ keçirildi və 838-ci il martın 14-də xəlifə Mötəsimin hökmü ilə edam edildi. Bu hərəkət istiqlaliyyət uğrunda azadlıq müharibəsi idi. Xilafət Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini söndürə bilmədi.

21. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal dövlətləri (Şirvanşahlar-Məzyədilər, Sacilər, Salarilər)

Abbasilər imperiyasının dağılması gedişində Azərbaycanda bir sıra müstəqil feodal dövlətləri meydana gəldi. Hələ xilafətin tərəqqisi dövründə Azərbaycanda, xüsusilə Arranda ərəblərdən asılı olan Sünik, Varsan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s. kimi knyazlıqlar vardı. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda yaranmaqda olan feodal dövlətləri ərəblərin hakimiyyətindən imtina edir və özlərinin istiqlaliyyətinə nail olurdular.

Şirvanşahlar. Bu dövlətin yaradıcısı Heysəm ibn Xalid Şirvanın birinci rəsmi mülki Yəzid ibn Məzyədin nəvələrindən idi. Ona görə də sülalə Məzyədilər (861-1538) adlanırdı. IX əsrin 60-cı illərində xilafətdə başlanan yeni iğtişaslardan istifadə edən Heysəm ibn Xalid özünü Şirvanın müstəqil hakimi (şahı) elan etdi və mərkəzi hökumətlə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, Şirvanın istiqlaliyyəti bərpa edildi. Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə Şirvanşahların sərhədləri cənubda Kür çayı, şimalda Dərbənd və Samur çayı, qərbdə Göyçay və Şəki, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə edilirdi. Məzyədilərin uğurlu siyasəti nəticəsində müxtəlif dövrlərdə Şəki, Beyləqan və Bərdə Şirvanşahların təbəçiliyinə keçmişdi. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Şirvan, X əsrin birinci rübündən etibarən Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhəri olmuşdu. Məzyədi sülaləsinin uğurlu siyasətinə baxmayaraq, bəzən özləri də asılı vəziyyətə düşürdülər. IX əsrin axırlarında Məzyədilər öz vassaları ilə birlikdə əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinə təbə idilər. Daxili idarə işini öz əllərində saxlamaqla Məzyədilər onlara xərac verirdilər. XI əsrin 60-70-ci illərində Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanda siyasi vəziyyət daha da ağırlaşdı. Şəddadilər hakimi Şavurun Şirvana hücumları başlandı. Şavur Şirvanda bir sıra qalaları ələ keçirdi və 40 min dinar xərac alıb geri qayıtdı. Ön Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirən səlcuq türklərinin Şirvanda da təsiri gücləndi. Sultan Məlikşahın dövründə Dərbənd iqta şəklində İraq hakiminə bağışlandı. Şirvanşah

Məzyədilər daxili istiqlaliyyətlərini saxlamaq şərtlə səlcuqların vassalına çevrildi və hər il sultanın xəzinəsinə 40 min dinar xərac verməli oldu. Şirvanşahlar titulu ləğv edildi. Məzyədilərin də iki növ qoşunu vardı. Əsas qoşun şahın xüsusi qvardiyasından ibarət idi. Bundan əlavə iri feodalların və vilayət hakimlərinin xüsusi qoşun dəstələri olurdu.

Sacilər dövləti. IX əsrdə xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Sacilər dövləti (889-942-ci illər) idi. Sacilər mənşəcə türk idilər. Əbu Sac Divdad və onun varisləri Məhəmməd və Yusif müxtəlif vaxtlarda xilafətin əyalət hakimləri olmuş, Abbasilər hakimiyyətinə qarşı baş baş vermiş üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişlər. Sacilərin banisinin Əbu Sac Divdad hesab edilməsinə baxmayaraq, dövlət onun ölümündən xeyli sonra oğlanları Məhəmmədin və Yusifin dövründə yaranmışdı. Xidmətləri ilə xəlifənin rəğbətini qazandığına görə 889-cu ildə Məhəmməd Azərbaycanın hakimi təyin olundu. 901-ci ilin martında Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Divdad keçdi. Həmin ilin avqustunda əmisi Yusif Divdadı hakimiyyətdən salıb özü xəlifənin Azərbaycan hakimi və canişini oldu. Azərbaycan bütövlüklə onun hakimiyyəti altında birləşmişdi. Yusif hər il Xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. 927-ci il dekabrın 27-də Kufə şəhəri yaxınlığındakı döyüş zamanı Yusifin qoşunu məğlub oldu. O özü yaralandı, əsir düşdü və öldürüldü. Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi. Onun sərkərdəsi Deysəmin dövründə Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi. 942-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətini Salarilər əvəz etdilər.

Salarilər dövləti. Dövlətin yaradıcısı Mərzuban ibn Məhəmməd Gilan vilayətindəki Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər adlandırıldı. O, 942-ci ildə Sacilər hakimi Deysəmi məğlub edərək Azərbaycanı tutdu. Həmin tarixdən hakimiyyət onun təmsil etdiyi Salarilər sülaləsinin (942-981) əlinə keçdi. Salarilər dövlətinin də paytaxtı Ərdəbil idi. Salari hakimi Mərzuban ibn Məhəmməd çətin mübarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqlarına sahib olaraq öz səltənətini möhkəmləndirməyə

çalışdı. Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini və Ərməniyəni öz hakimiyyəti altına keçirdi. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşahlar Məzyədilərin dövləti Salarilərə tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə qədər uzandı. Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin və Qəzvinin İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzubanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim sərhədlərinin bütövlüyünə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi. Savaş Mərzubanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. O, sərkərdələri ilə birlikdə əsir düşdü. Lakin Mərzuban anasının və yaxın adamlarının köməkliyi ilə 953-cü ildə əsirlikdən qaçıb Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirdi. Mərzuban vilayətlərdən alınan vergiləri nizama saldı, maliyyə işlərinə nəzarəti və diqqəti artırdı. Onun dövründə iki cür vergi toplanırdı. Onlardan biri torpaq və əmlak vergisi idi. İkincisi, asılı ölkələrin hakimlərindən alınan illik xərac idi. 957-ci ilin dekabrında Mərzuban ibn Məhəmmədin ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğurunda mübarizə nəticəsində mərkəzi dövlət zəiflədi və parçalandı. Mərzubanın oğlu İbrahimin hakimiyyəti (961-981-ci illər) dövründə Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayəti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi və Ərməniyə də onların əlindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülheyca 981-ci ildə Salarilər İbrahimi məğlub edib əsir aldı və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

22. Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri

X əsrin II yarısında Azərbaycanda yaranan müstəqil feodal dövlətlərdən biri də Şəddadilər dövləti idi. Paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Ərazisinə əsasən Kür və Araz çayları arasındakı torpaqlar daxil idi. Dəbil şəhəri, Ərməniyyənin xeyli hissəsi Şəddadilər dövlətinə tabe idi:

Şəki və Kxetiya çarlığının bəzi əraziləri müəyyən dövrlərdə bu dövlətdən asılı olmuşdur.

Şəddadilər dövləti Salarilərin ərazisində meydana gəlmişdi. Bu dövlətin əsasını Məhəmməd ibn Şəddad qoymuşdu. O, Şəddadilərin zəiflədiyi dövrdə Dəbili ələ keçirib müstəqil əmirlik yaratsa da burada möhkəmlənə bilmədi. Onun ölümündən sonra oğlanları Fəzl və Ləşkəri Gəncəyə gələrək 971-ci ildə Salarilərin Gəncədəki naibini qovub hakimiyyəti ələ keçirdilər. Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzuban Şəddadilər dövlətini tanımağa məcbur oldu. Beləliklə, 971-ci ildə Şəddadilər dövləti yarandı. Ləşkərinin dövründə Bərdə, Şəmkir, Ərməniyyənin xeyli hissəsi, Fəzlin dövründə isə Beyləqan Şəddadilər dövlətinə birləşdirildi.

Fəzl uğurlu daxili və xarici siyasət yeritmiş, ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində körpü saldırmış, öz adına pul kəsdirmişdir. Əbüləşvər Şavur hakimiyyəti illərində (1050-1067) iqtisadi, ictimai həyatda, orduda islahatlar keçirmiş, Gürcüstan və Şirvanşahlarla müharibələri davam etdirmiş, alan tayfalarından və Səlcuq türklərindən qorunmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə Gəncənin dəmir qapılarını düzəltdi. Şavur hakimiyyətinin sonunda Səlcuqlardan asılılığı qəbul etmişdir.

III Fəzlu (1074-1088) Səlcuqlara tabe olmaq istəmədikdə Səlcuq Sultanı 1088-ci ildə Gəncəni ələ keçirib, III Fəzluni hakimiyyətdən saldı. Beləliklə 1088-ci ildə Şəddadilər dövləti ləğv edildi. Bu dövlət monarxiya tipli dövlət idi, onun başçısı əmir titulu daşıyırdı. Məlikşah III Fəzlunu əsir götürərək Bağdada göndərdi. O, 1091-ci ildə orada əsirlikdə öldü. Məlikşah Gəncəyə öz əmirini təyin

etdi. Şəddadilərin bütün ərazisi ələ keçirildi. Sultan Məlikşah Gəncə əmirinin ixtiyarına 48 min nəfərlik qoşun verdi. Şəddadilər dövləti feodal monarxiya tipli dövlət idi. Burada dövlətin başçısı mülki və hərbi hakim idi. Məmurlardan biri sarayı idarə edən hacib idi. Vilayətləri isə əmirin təyin etdiyi naiblər idarə edirdilər. bir qayda olaraq naiblər şahzadələrdən və ya sülalə üzvlərindən ibarət olurdu. Mənbələrin məlumatında bildirilir ki, Şəddadilərin daimi nizami ordusunun sayı 150 min nəfərə çatırdı.

X əsrin ortalarında və ikinci yarısında Əhər (Qaradağ) hakimi Əbülheyca Rəvvadi Salarilər dövlətinin tərkibində ona xərac verən feodallardan idi. 981-ci ildə Salari İbrahimə tabe olmayıb onunla mübarizə apararaq hakimiyyəti ələ keçirmiş və Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoymuşdur. Dövlətin paytaxtı Ərdəbildən Təbrizə köçürüldü. Dövlətin ərazisi əsasən indiki İran Azərbaycanının ərazisini əhatə edirdi. Rəvvadilər 987-ci ildə Ərmənyəni özünə tabe etdi. Xoy və Urmu feodalları da onun hakimiyyəti altına keçdi. Əbu Mənsur Vəhsudanın dövründə (1020-1059) mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndi. 1042-ci ildə Təbrizdə güclü zəlzələ şəhəri dağıtdı. Mənbələrin məlumatına görə, zəlzələ nəticəsində bir çox binalar və qalalar dağıldı, 40 mindən artıq adam tələf oldu, şəhərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. Şəhərin ətrafındakı qala hasarları dağıldığından Rəvvadi Vəhsudan Təbrizi tərk edib başqa qalaya köçdü. Şəhərin bərpa işləri başa çatdırılmamış Toğrul bəyin başçılıq etdiyi səlcuq türkləri Təbrizə hücum etdilər. hücumu hazır olmayan Vəhsudan müqavimət göstərə bilmədi. Ibn Əl Əsrinin yazdığına görə “Səlcuq hakimi Toğrul bəy bir sıra qələbələrdən sonra 1054-cü ildə Təbrizə gəldiyi zaman Rəvvadi hakimi Vəhsudan siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq məqsədilə səlcuqların vasallığını qəbul etməyə məcbur oldu.

Səlcuq Sultanı Alp Arslanın dövründə(1063-1072) Rəvvadilərin daxili müstəqilliyi ləğv edildi və 1065-ci ildə Təbrizə Səlcuq əmiri təyin edildi. Süqut etməsinə baxmayaraq bir əsrə qədər mövcud olmuş Rəvvadilər dövləti ölkənin iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdı. Bununla da Rəvvadilər dövləti süqut etdi.

Rəvvadilər və Səddadilər dövləti Səlcuq hücumları nəticəsində ləğv edildilər.

23. Azərbaycan Səlcuqlar imperiyasının tərkibində

Azərbaycanın ərazisində XI əsrin ortalarında eyni vaxtda üç müstəqil dövlətin - Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətinin olması ölkənin iqtisadi inkişafını ləngitməklə yanaşı, onun müdafiə qüvvəsini də zəiflədirdi. Belə bir vaxtda Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kicik Asiya, Ön Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycan da Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi.

XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir hissəsi Xorasan tərəfdən yaxın Şərqi ölkələrinə, digər hissəsi Xəzərin şimalından keçərək Avropaya və Balkan yarımadasına yayıldı. Səlcuqlar IX əsrdə Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Qəznəvilər dövlətinin başçısı Sultan I Mahmud (988-1030) Səlcuq tayfalarını 1009-cu ildə Xorasan əyalətində yerləşdirdi. Səlcuqlar 1038-ci ildə Nişapuru ələ keçirdi və Toğrul bəy özünü Sultan elan edərək Səlcuqlar imperiyasının (1038-1157) əsasını qoydu.

Sultan Toğrul bəy (1038-1063) XI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Azərbaycana daxil oldu. Rəvvadi hakimi Vəhsudan və Şəddadi hakimi Şavur müqavimət göstərmədən tabe oldular. Toğrul 1055-ci ildə xilafətin paytaxtı Bağdadı tutdu və siyasi hakimiyyəti ələ keçirdi.

Sultan Alp Arslan (1063-1072) Naxçıvanı ələ keçirdi, 1067-ci ildə Arrana səfər etdi. 1069-cu ilin yayında Gəncəyə gəldi. Şəddadi hakimi Fəzl qala qapılarının və xəzinənin açarını ona təqdim etdi. Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə gələrək ona itaət etdi. Alp Arslan 1070-ci ildə Gəncədən Şəkiyə, oradan Gürcüstana yürüş etdi. Şirvanşahlar bu dəfə də daxili müstəqilliyi saxlaya bildi. Səlcuqların uğurlu xarici siyasətindən vahiməyə düşən Bizans imperiyası onların qərb istiqamətində yürüşünü dayandırmaq məqsədilə böyük hərbi hazırlıqdan sonra 1071-ci ildə Malazgird şəhəri yaxınlığında müharibəyə başladı.

1071-ci ildə Malazgird şəhəri yaxınlığında Səlcuqlar Bizans imperiyasının ordusunu darmadağın etdi və Kicik Asiyanın xeyli hissəsini ələ keçirdi. Alp

Arslanın Azərbaycandan uzaqda olmasından istifadə edən Şəddadi hakimi III Fəzlun Səlcuqlara xərac vermədi. Məlikşahın dövründə (1072-1092) Səlcuqlar imperiyası daha da qüdrətləndi. O, 1088-ci ildə Azərbaycana qoşun göndərərək Gəncəni ələ keçirdi və Şəddadilərin sonuncu hakimi Fəzlunu hakimiyyətdən saldı, oğlu Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Bundan sonra sultan Məlikşah Şirvanşah I Fəriburzu Gəncəyə - öz iqamətgahına dəvət etdi. Burada onu birdəfəlik 70 min dinar bac və hər il 40 min dinar xərac verməyə məcbur etdi. Səlcuqilər dövləti ön Qafqazda çiçəkləndiyi zaman türk tayfalarının Azərbaycana yeni axını gücləndi. Onlar burada tezliklə oturaq həyat tərzinə keçdilər və məskunlaşdılar. Səlcuqilər dövlətinin ilk sultanlarının (Toğrul bəy, Alp Arslan və Məlikşah) həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və hərbi tədbirlər feodal münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi, sənətkarlığın, ticarətin inkişafına zəmin yaratdı. Lakin səlcuq dövləti hərbi-feodal xüsusiyyətli dövlət olduğundan hərbi-siyasi birlik iqtisadi birlikdən güclü idi. Məlikşahın hakimiyyəti imperiyanın çiçəklənməsinin son mərhələsi oldu. Məlikşahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda oğlanları arasında mübarizə başlandı. Börgüyarığın və Məhəmmədin dövründə dövlətin ərazisi iki yerə parçalandı. Sultan Səncərin dövründə də (1118-1157) dövlət tənəzzül etdi və bir neçə yerə bölündü. O sıradan Girman, Konya, Suriya, İraq səlcuq sultanlığı və Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı. Azərbaycan İraq sultanlığına daxil idi. Səlcuq sultanları formal şəkildə hökmdar sayılırdılar. Əslində dövləti onların atabəyləri idarə edirdi. Məsələn, İraq sultanlığını 1136-cı ildən Azərbaycan Atabəyləri Şəmsəddin Eldəniz və onun varisləri idarə edirdi.

Səlcuqilər dövləti türkdilli xalqların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Orta əsrlərdəki digər imperiyalar kimi səlcuq imperiyası da əbədi olmadı. Sultan Məlikşahın ölümündən sonra sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi dövləti təqətdən saldı.

Azərbaycanda “iqta” sistemi Sasanilərin və ərəblərin hakimiyyəti dövründən mövcud olsa da, sultan Məlikşahın dövründə daha da genişləndi. Hakim sülalənin üzvlərinə və iri feodallara “iqta” adı ilə şəhərlər və əyalətlər bağışlanırdı. “İqta”

torpağında çalışan kəndlilər vergini “iqta”-nın sahibinə verir və onun tələb etdiyi əlavə mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

24. Azərbaycan Atabəylər (Eldəgizlər) dövləti

XII əsrin 20-ci illərində Şirvanşahlar dövləti bərpa olundu. Lakin Arran və Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazisi İraqdakı Səlcuq Sultanlarının hakimiyyəti altında idi. XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Atabəylər dövləti meydana gəldi. Bu dövlətin yaradıcısı Şəmsəddin Eldəniz idi. O, Sultan II Toğrulun oğlu Arslan Şahin Atabəyi idi. Toğrulun ölümündən sonra Sultan Məsud Şəmsəddin Eldənizi Möminə xatunla evləndirib 1136-cı ildə Arranı iqta şəklində Eldənizə bağışladı. Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana sahib oldu.

Eldənizlər dövlətinin tarixi üç dövrə bölünür: təşəkkül (1136-1160); çiçəklənmə (1161-1191) və tənəzzül (1191-1225) dövrləri. Eldəniz 1160-cı ildə Həmədanı ələ keçirdi, Arslan Şahı Sultan taxtında əyləşdirdi, özü isə İraq Səlcuq dövlətinin böyük atabəyi oldu. Əslində dövləti o idarə edirdi. Oğlanları Cahan Pəhləvanı Hacib, Qızıl Arslanı baş sərkərdə təyin etdi. Təbriz və Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı oldu. Tədricən Rey, Qum, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Gırman Azərbaycan Atabəylərindən asılı oldu.

Eldənizin dövründə gürcü hakimi ilə düşmənçilik münasibətləri hökm sürmüşdür. Hər iki ölkənin hakimi 60-70-ci illərdə bir-birinin ərazisinə hücumlar etmişlər. Mənbələrdə qeyd edilir ki, gürcü çarı III Georgi 1161-ci ilin yayında 30 min nəfərlik qoşunla Gəncəyə və Dəbil şəhərinə soxulub oranı qarət etdi. əhalidən on min nəfər öldürdü və bir o qədər də əsir götürdü. Gürcü hakiminin bu vəhşi hərəkətinə cavab olaraq Atabəy Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında öz vasalları ilə birlikdə 500 min nəfərlik qoşunla Gürcüstana hücum edərək bir aydan artıq vuruşdu. Xeyli adam öldürdü və hərbi qənimət ələ keçirdi.

Buna baxmayaraq gürcü çarı 1164 və 1166-cı illərdə Azərbaycana yenidən hücumlar etmiş, Gəncəyə gəlmiş, qətlə və talana başlamışdı. Eldənizlər hər dəfə gürcülərin hücumlarını daha ağır zərbələrlə dəf etmişlər.

Edənizin ölümündən sonra Sultan III Toğrulun Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvan oldu. O, Azərbaycanın idarə olunmasını qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı. Dövlətin paytaxtı Həmədana köçürüldüyünə görə Təbriz Azərbaycan hakimi Qızıl Arslanın iqamətgahına çevrildi.

Atabəy Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti (1175-1186) illərində Eldənizlərin ərazisi daha da genişləndi.

Dövlət iqtisadi və siyasi cəhətdən gücləndi. Gürcü çarı onunla sülh bağladı, Xarəzmşah dostluq münasibəti saxladı, Misirin və Suriyanın hakimi ilə mübahisələr sülh yolu ilə həll olundu.

Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra hakimiyyətə Qızıl Arslan keçdi. Hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr olsa da qələbə aldı. O, Şirvana hücum etdi, Şirvanşah Axistanı Şamaxıdan Bakıya köçməyə məcbur etdi. Gürcüstana yürüş edib qənimətlə qayıtdı.

Qızıl Arslanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr yenidən başlandı. Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti (1191-1210) illərində ölkənin daxilində feodal ara münasibətləri genişləndi. O, sələflərinin ənənələrini yaşada bilmədi. Cahan Pəhləvanın qadınları və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Eldənizlərin yaratdığı mərkəzi hakimiyyət parçalandı. İraq, Rey, Mosul, İsfahan onların asılılığından xilas oldu. Eldənizlərin əlində ancaq Azərbaycan torpaqları qaldı.

Zəif iradəli Əbu Bəkr 20 illik hakimiyyəti dövründə təmsil etdiyi sülalənin nüfuzunu zəiflətdi. Mənbələrdə deyildiyi kimi, onu dövlət işlərindən çox şəxsi istirahəti maraqlandırırırdı. Onun dövründə xəzinəyə gələn ümumi gəlir xeyli azalmış və dövlətin iqtisadiyyatı sarsılmışdı. Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Atabəy Özbək keçdi. Atabəy Özbəyin dövründə (1210-1225) Azərbaycan Atabəylər dövləti daha da zəiflədi. Ölkə gürcü və Xarəzmşahların hücumuna məruz qaldı. Xarəzmşahdan asılılığı qəbul etdi. Atabəylərin bütün xəzinəsi xarəzmşahların əlinə keçdi. Monqolların birinci yürüşündən sonra xarəzmşahın oğlanları Qiyasəddin və Cəlaləddin Azərbaycana soxuldu. Atabəy

Özbək müqavimət göstərə bilmədi.

1225-ci ildə Cəlaləddin Təbrizi tutanda Atabəy Özbək əvvəl Gəncəyə, oradan Əlincə qalasına qaçdı və həmin il orada öldü. Bununla da Eldənizlər sülaləsinin tarixi sona çatdı. Şirvanşahlarda olduğu kimi Azərbaycan Atabəylər dövlətində də hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Dövləti Eldənizlər nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. onlar atabəyləri olduqları Səlcuq sultanlarının əvəzində bütövlükdə İranın, İraqın, Yaxın Şərqi xeyli ərazisini əhatə edən Səlcuq dövlətini idarə edirdilər. sultanların hakimiyyəti formal xarakter daşıyırdı. Ordunu, xəzinəni və əsas dövlət aparatını əllərinə alan Eldənizlər sultanlarla hesablaşmır, müstəqil xarici siyasət yeridir, fərmanlar verir, iqtalar bağışlayır, öz yaxın adamlarını mühüm dövlət vəzifələrində yerləşdirirdilər.

25.IX-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

IX-XI əsrlərdə yaranan müstəqil feodal dövlətlərin, daha sonra bərpa olunan Şirvanşahlar və Azərbaycan Atabəylər dövlətlərinin yaranması nəticəsində ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər ölkə mədəniyyətinin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqində elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Həmin xalqların mədəniyyəti bir-birinə qarşılıqlı təsir etməklə tərəqqi edirdi. 12-ci yüzillik əbəs yerə Azərbaycan mədəniyyətinin “qızıl dövrü” adlandırılmır. Bu intibah dövrü xalqımız üçün ona görə qiymətlidir ki, dünya poeziyasının günəşi Nizami Gəncəvi və onun müasirlərinin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və elmimizin böyük dühalarının yaşadığı dövrdür.

Şəhərlərdə məscidlər yanında mədrəsələr və məhəlli məktəblər – molla xanalar vardı. Bu mədrəsələr və məktəblərdə dini elmlərlə bərabər təbabət, nücum, şərq dilləri, ədəbiyyat, məntiq və başqa fənlər tədris olunurdu. Məktəblərdə oxuyanlar feodalların, tacirlərin və ruhanilərin övladları idi. Geniş xalq kütləsi elmdən və təhsildən məhrum edilmişdi.

Fazil Fəridəddin Şirvani astronomiya elmi ilə məşğul olmuş, bir sıra ulduz cədvəli tərtib etmiş, görkəmli filosof Bəhmənyar, Xətib Təbrizli də bu dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. Təbrizli alimlərdən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli və Əbu Mənsur ibn Əhməd də bir sıra görkəmli əsərlərin müəllifi olmuşlar.

Hüquqşünaslıq sahəsində Şamaxılı Əbubəkr Məhəmməd Şirvani, Bərdəi Məhəmməd ibn Abdulla məşhur idilər.

Dünyəvi elmlərlə yanaşı, nəqqaşlıq və xəttatlıq da inkişaf etmişdi. Azərbaycan memarlığının özünəməxsus xüsusiyyəti var idi. Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü, Şamaxıda Gülistan qalası, Naxçıvanda Əlincə qalası, Lerikdə Oğlanqala, Bakıda Qız qalası belə möhtəşəm abidələrdəndir. Bu dövrün görkəmli

sənətkarlarından biri naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr idi. Onun Naxçıvanda tikdiyi Yusif ibn Qasirin və Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə xatunun türbələri başdan-başa həndəsi nəqşlər və kitabələrlə bəzədilmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri ilə Əlincə çayı sahilindəki Xanəgah kəndində sərdabə, Urmiyada Üç günbəz, Marağada Göy günbəz və başqa abidələr yaradılmışdır.

Şifahi və yazılı ədəbiyyat inkişaf edirdi. Aşıq, xalq yaradıcılığı ilə bərabər ədəbiyyatın klassik formaları inkişaf edirdi.

X-XI əsrlərin yadigarı olan “Dədə Qorqud” dastanları şifahi xalq yaradıcılığının ana dilində ən böyük abidəsidir.

X-XII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmış formalarından biri saray ədəbiyyatı idi. XI əsr Saray şerinin ən görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizidir. Saray şairləri içərisində Əbülülə Gəncəvini, Fələki Şirvanini xüsusi qeyd etmək olar.

XII əsrdə saraydan kənarda inkişaf edən ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvidir. Onun rübailəri xalq içərisində geniş yayılmışdır.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Əfzələddin Xaqanidir. O, ərəb və fars dillərində sərbəst danışır, dilçiliyi, fəlsəfəni, məntiqi, nücumu, riyaziyyatı, qanunşünaslığı və şəriəti gözəl bilirdi. “Mədain xərəbələri” adlı fəlsəfi şerini, “Həbsiyyə” adlı şerlərini yazmışdır. Xaqani 1156-cı ildə Yaxın Şərqdə səyahətə çıxır. O, 1160-cı ildə səyahətini başa çatdırıb, yenidən saray məngənəsinə düşür. O, Şirvanşah Axsitanın təhqirlərinə dözməyərək, 1170-ci Beyləqana qaçarkən şahın adamları tərəfindən tutulub, geri qaytarılır və Şabran qalasına salınır. Həbsxanada olduğu 7 ay müddətində o, “Həbsiyyə” adlı şerlərini yazır. Xaqani 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Təbrizə köçür və ömrünün sonuna qədər orada yaşayır.

Milli mədəniyyətimizin “qızıl əsrini” yaradanlardan ən görkəmlisi Nizami Gəncəvidir. Onun yaradıcılığı ilə orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövr başlanmışdır.

Nizami Gəncəvinin ölməz poemaları “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”dir. Bu incilər şairin “Xəmsə” adlanan divanını təşkil edir. Nizaminin irsi mənəvi mədəniyyətimizin yaradıcıları üçün gözəl sənətkarlıq məktəbidir. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində zalımları pisləməklə, məzlumları haqsızlığa qarşı, mübarizəyə çağırmaqla yanaşı, gah etiraz, bəzən də nəsihət yolu ilə hakimləri zülmədən və cəzadan əl çəkməyə, ədalətə və nəcibliyə çağırırmışdı.

Nizami Gəncəvi “Yeddi Gözəl” poemasında insan ləyaqətini yüksəldən, onun mənəvi aləmini zənginləşdirən problemlərə toxunmuşdu. Şair ömrünün son illərini şah əsəri olan “İsgəndərnamə”ni yazmağa sərf etmişdi. Bu əsər ona əbədi dünya şöhrəti qazandırdı.

IX-XII əsrlərdə sənət ustaları oyma, həkkətmə, zərbətmə, kaşıçılıq, xalçaçılıq, tətbiqi incəsənətin başqa sahələrində gözəl sənət nümunələri göstərirdilər.